

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LƏTİFƏ RÜSTƏM qızı İSMAYİLOVA

Aşağı kurs tələbələrində qrammatik çalışmaların tədrisi zamanı yaranan problemlərin aradan qaldırılması metodikası

İxtisaslaşma: HSM - 060103 – İngilis dilinin tədrisi metodikası və metodologiyası (ingilis dili üzrə)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: *Firuzə Ədalət qızı Rzayeva*
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında təhsil alan tələbələrə qrammatik vərdişlərin aşılmasının elmi-nəzəri əsasları	8
1.1 İngilis dilinin tədrisində qrammatikanın rolu və yeri	8
1.2 Aşağı kurs tələbələrinə ingilis dilində qrammatik vərdişlərin aşılmasının səmərəli yolları.....	17
FƏSİL II. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında qrammatikanın kommunikativ yönümlü təlimi	28
2.1 Dil fakültələri tələbələrinin ingilis dilində qrammatik vərdişlərə yiyələnmələri prosesində rast gəldikləri çətinliklər və onları aradan qaldırılması yolları.....	28
2.2 Qrammatik vərdişlərin aşılmasına yönəldilmiş çalışmalar sistemi	46
Eksperimental tədris və onun nəticələri	55
NƏTİCƏ	66
ƏDƏBİYYAT	70

GİRİŞ

Təhsil sisteminin vacib və ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olan ali təhsil keçirilən dinamik xarakterli islahatlar sistemində xüsusi yerə və əhəmiyyətə malikdir. İxtisas dilindən kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək bacarığına malik olan mütəxəssislərin hazırlanması ali məktəblər, xüsusilə də ali ixtisas məktəblərinin əsas vəzifəsinə çevrilmişdir. Bu gün ali təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Dil sahəsində mütəxəssislərin günün tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanması, xarici, o cümlədən ingilis dili müəllimləri, tərcüməçi və dilçilərin yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi, ixtisaslarını mükəmməl bilmələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələrinin genişlənməsi dünyanın aparıcı dilləri və ilk növbədə müasir dövrdə əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə tədris edilməsini və xarici dilləri öyrənən tələbələrin yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini tələb edir.

Mövzunun aktuallığı. Bu gün orta və ali təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas tələblərdən biri gənclərin qlobal ünsiyyət dili olan ingilis dilinə və bu dildə yaradıcı təfəkkür qabiliyyətinə yiyələnməsidir. Hazırda xarici dillərin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməli olduğu danılmazdır. Ali ixtisas məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifə də kommunikativ baxımdan səriştəli, geniş dünyagörüşünə, yüksək intellektə malik olan mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

Tələbə yönümlü yanaşmanın əsasını tələbələrin dərk etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına inteqrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş məlumatların müstəqil şəkildə təhlil edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyə irəli sürə bilmək, mövcud problemlərin həlli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair qərarlar qəbul edə bilmək qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı, eləcə də tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi kimi faktorlar təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı xarici dilin tədrisi prosesinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsi ilk növbədə mövcud təlim kontekstində məqsədlərin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsidir. Məqsədlər düzgün qoyularsa, tədrisin məzmunu və istifadə ediləcək metod, üsul və texnologiyaların müəyyənləşdirilməsi, prioritetlərin, yəni ən vacib olan sahələrdə məsələlərin qoyuluşu da xeyli dərəcədə asanlaşır.

Beləliklə, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirərkən, ilk növbədə mövcud reallıqdan çıxış etmək lazımdır.

Bu gün Azərbaycanda xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinin məqsədlərini müəyyənləşdirərkən, şagird və tələbələrin hansı bilik, vərdiş və bacarıqlara yiyələnməli olduqlarını əsas amil kimi götürmək lazımdır. Metodlardan istifadə tələbələrə öz təxəyyüllərindən istifadə etməyə, rəngarəng, maraqlı və zövq verici tapşırıqların həlli ilə özünü müvəffəqiyyətlə ifadə etməyə imkan verir. Kommunikativ səriştəliliyin vacibliyini vurğulayan bir çox metodist alimlərin də söylədiyi kimi, xarici dilin mənimsənilməsində kommunikativ səriştəliliyin əldə olunması təkcə qrammatik və fonetik qaydaları, leksik vahidləri tədris etməyi deyil, həm də öyrənilən dil komponentlərindən real situativ mühitdə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu isə xarici dil müəllimlərindən dildən kommunikativ situasiyalarda istifadə etmək bacarığı tələb edir.

Hazırda dünyada xüsusi rola malik olan və əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilən ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən hesab olunur. İngilis dili vasitəsilə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə dil fakültələri tələbələri özlərinin peşə sahələri ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməli, müvafiq biliklərə malik olmalıdırlar. Bu mənada dissertasiya işinin mövzusu aktuallığı ilə seçilir.

Tədqiqatın obyektı: ali ixtisas məktəblərinin aşağı kurslarında qrammatik vərdişlərin aşılınması prosesidir.

Tədqiqatın predmeti: ingilis dili fakültəsinin aşağı kurs tələbələrinə qrammatik vərdişlərin aşılınması yollarının işlənilib hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi: dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrinə qrammatik vərdişlərin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi üçün vacib olan amilləri müəyyənləşdirib, müasir dövrün tələblərinə uyğun olan, tələbələrin maraq və tələbatları üzərində qurulan səmərəli təlim sistemini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Aşağı kurslarda istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin qrammatikanın təlim və tələblərini əks etdirmək baxımından təhlil edilməsi;
2. Qrammatik vərdişlərin aşılınması ilə bağlı nəzərdə tutulmuş eksperimental tədrisin aparılması və nəticələrin sistemləşdirilməsi.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Tədris prosesinə eklektizm yanaşma tətbiq edilərsə, xarici dillərin tədrisində daha səmərəli nəticələr əldə etmək mümkün olar. Eklektizm müxtəlif metodlardan fərqli fəaliyyət növlərinin tətbiqini nəzərdə tutur.

Tədqiqat işinin material və metodları. Tədqiqat işində ixtisas fakültəsinin aşağı kurslarında istifadə olunan dərsliklərdən, əlavə tədris materiallarından və müqayisəli təhlil, müşahidə, eksperimental, riyazi-statistik metodlardan geniş istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim edilir:

- ali ixtisas məktəblərində tələbələrdə ixtisas dilində qrammatik vərdişlərin inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd kimi irəli sürülməlidir;
- kommunikasiya prosesini təmin edən, onun keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərə bilən qrammatik vərdişlərin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməlidir;
- qrammatikanın tədrisi məqsədyönlü xarakter daşımalı, kommunikativ yönümlü, mərhələli şəkildə təşkil edilməli və tədrisin bütün pillələrini əhatə etməlidir;
- ixtisas dilində qrammatikanın tədrisi aşağı kurslardan başlayaraq həyata keçirilməlidir. Burada formalaşmış bacarıqların tədrisin növbəti pillələrində inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur;
- qrammatik vərdişlərin mənimsənilməsi təcrid edilmiş şəkildə həyata keçirilməməli, situativ-kommunikativ istiqamətdə təşkil edilmiş xarici dilin təlimi prosesinə inteqrasiya edilməlidir;

- ingilis dilində qrammatikanın tədrisi prosesində dillər arası interferensiya hadisəsinin təsiri nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dil fakültələrində keçirilən ingilis dili dərslərində qrammatik vərdişlərin aşılmasının səmərəli tətbiqinə imkan verən əsas amillərin tətbiq edilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İngilis dilində qrammatik vərdişlərin müvəffəqiyyətlə öyrədilməsi üçün vacib olan nəzəri məsələlər gələcəkdə digər tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsinə öz töhvəsini verə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Hər hansı xarici dili öyrənən şəxslər həmin dildən informasiya, fikir, ideya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədikləri halda, linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur. Məhz bu səbəbdən əldə edilmiş nəzəri biliklərin təcrübəyə tətbiq edilməsi zəruridir. Bu mənada qrammatik vərdişlərin aşılması ilə bağlı alınmış nəticələrdən qrammatikanın tədrisində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 57 adda elmi, bədii ədəbiyyatlardan və internet saytlarından istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 77 səhifədir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Tədqiqatın nəticələri müntəzəm olaraq, xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasında müzakirə edilmiş, respublikanın nüfuzlu nəşriyyatlarında çap edilmiş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Girişdə tədqiqatın məqsədi, mövzunun aktuallığı, tədqiqatın predmeti və obyektinə qarşıya qoyulur, elmi yeniliyin nədən ibarət olmasından, işin nə dərəcədə nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malik olmasından, struktur, həcm və s. söhbət açılır.

“Dil fakültələrinin aşağı kurslarında təhsil alan tələbələrə qrammatik vərdişlərin aşılmasının elmi-nəzəri əsasları” adlanan I fəsildə mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyat təhlil edilir. Qrammatikanın rolundan bəhs edilir. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrinə ixtisas dilində qrammatik vərdişlərin aşılmasının səmərəli yolları göstərilir.

“Dil fakültələrinin aşağı kurslarında qrammatikanın kommunikativ yönümlü təlimi” adlanan II fəsildə isə qarşıya çıxan çətinliklər və onların həlli yolları araşdırılır. Çalışmalar sistemi verilir. Eksperimental tədrisdən irəli gələn nəticələr ümumiləşdirilir. Sonda ədəbiyyat siyahısı verilir.

I FƏSİL. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında təhsil alan tələbələrə qrammatik vərdişlərin aşılmasının elmi-nəzəri əsasları

1.1. İngilis dilinin tədrisində qrammatikanın rolu və yeri

Bu gün ali təhsil qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır.

Təlim prosesi zamanın tələbindən asılı olaraq daim inkişaf edir. Müasir təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan müəllim və tələbələrin funksiyaları dəyişir. Münasibətlər “subyekt-subyekt” sxeminə uyğun üfüqi istiqamətdə qurulur. Müəllimlərin rəhbərlik funksiyaları dəyişir. O daha çox təlim fəaliyyətini əlaqələndirən, istiqamətləndirən məsləhətçi kimi tələbələrin müstəqil idrak fəaliyyətini, fəal yaradıcılığını təşkil edən subyektə çevrilir.

Qloballaşma dövründə ingilis dilini yüksək səviyyədə bilən mütəxəssislərə ehtiyac duyulur. Bu işdə dilin aspektlərinin mənimsənilməsi vacib rol oynayır ki, onlardan biri də qrammatika hesab olunur.

Dilin qrammatikasına yiyələnmək fikirləri şifahi, yaxud yazılı şəkildə ifadə etməyi təmin edir ki, bu da eşitmə və oxu zamanı qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır.

Bununla da, iştirakçılar öz ana dillərinə məxsus olmayan yeni faktlar, məlumatlar, linqvistik anlayışlar və qrammatik kateqoriyalardan məlumatlı olurlar. Xarici dilin qrammatikasını öyrənmək tələbələrdə ana dili və xarici dil arasında olan fərqləri görmək, müqayisələr aparmaq, analiz və sintezlər etmək, bir sözlə dillərə tipoloji baxış bucağından yanaşmaq xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir. Tədris müəssisələrində ingilis dilinin qrammatikasının öyrədilməsində məqsəd tələbələrdə həmin dildə qrammatik vərdişləri aşılamaqdır. Burada ilk növbədə biliklər mənimsənilməli, sonra həmin bilik bacarıqlar şəklində yazıda və nitqdə öz əksini tapmalıdır və uzunmüddətli məşqlərdən sonra vərdişə çevrilməlidir. Aşağı kurs tələbələrini dildə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən sözlər haqqında məlumatlandırmaq lazımdır. Bu qrupa köməkçi felləri, artiklları, bağlayıcıları, söz önləri və s. aid edirlər. Mətnin məzmununu adekvat şəkildə qavramaq

və qrammatik cəhətdən düzgün danışmaq üçün dili öyrənən tələbə dildə müvafiq funksiyaları yerinə yetirən “köməkçi” sözləri bilmək məcburiyyətindədir.

Dilin tədrisində qrammatikanın rolu, yeri və əhəmiyyəti danılmazdır.

Beləliklə, qrammatika dil funksiyalarının tələbələrə aşılması prosesində həyata keçirilməlidir. Məhz bu cür təşkil edilən tədris prosesi qrammatika və funksional dilin kommunikativ yönümlü şəkildə öyrədib - öyrənilməsinə təmin edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə xarici dilin qrammatikasının tədrisində iki yanaşma mövcuddur: deduktiv və induktiv yanaşmalar.

Deduktiv yanaşma qaydanın təqdimatını nəzərdə tutur və qaydanın tətbiqi çalışmaların timsalında davam etdirilir. Məsələn, sual və nəqli cümlələri arasında olan fərqlərin tələbələrə aşılması deduktiv yolla izah oluna bilər. Bu zaman məsuliyyətin böyük hissəsi tələbələrin üzərinə düşür.

İnduktiv yanaşmada isə bu bir az fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, çalışmalar nümunə şəklində göstərilir və bu zaman qayda izah olunur. İnduktiv öyrənmənin deduktiv öyrənmədən əsas fərqi odur ki, burada fəal tərəf tələbələrdir. Qaydalar onların özləri tərəfindən əsaslandırılır.

Onu da qeyd etməliyik ki, hər iki yanaşma müsbət xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, deduktiv yanaşma zamanı vaxta qənaət etmək əsas şərtidir. İnduktiv yanaşma zamanı isə tələbələr əqli fəaliyyətə cəlb olunurlar, daha çox yaradıcı olurlar. Bu yanaşmanın mənfi cəhətlərindən biri vaxt itkisi, əlavə enerji sərfidir. Burada tələbə ona maraqlı olan variantla üstünlük verir. Dil vahidlərinin semantikasi və qrammatikasını tələbələrə aşılamaq üçün deduktiv və ya induktiv yanaşmanın seçilməsi vacib sayılır. Mənimsənilməli olan qrammatik materialların seçilməsi və onların düzgün qaydada tələbələrə təqdim edilməsi metodikanın aktual və vacib problemlərindəndir. Qrammatik materialların seçimi zamanı müəllimin öhdəsinə bir çox vəzifələr düşür. Burada müəllim ardıcılığı gözləməyi özünə əsas hədəf seçsə də bəzən pozulmanın baş verməsi labüd olur. Bu da təbii hal hesab olunur. Qrammatik materialları funksional dil materiallarının

tərkibində verməklə qrammatik mövzuları şifahi qabaqlamaq mümkündür. Bu prinsip praktik əhəmiyyətə malikdir və təcrübədə sınaqdan keçirilmişdir. [1,s.23] Burada modellər böyük rol oynayır. Belə ki, qrammatikanı modellərin tərkibində qəbul edən tələbə mətn və dialoqları hazırlayan zaman heç bir çətinliklə qarşılaşmır. Kommunikativ və funksional dil materiallarının tərkibindəki qrammatik qaydalar avtomatik nitq mexanizminin formalaşmasına xidmət edir. Beləliklə, vərdişlərin avtomatikləşməsinə nail olmaq üçün qrammatikanın modellərlə (funksional dil materialları tərkibində) verilməsi vacib sayılır. [1,s.1 1] Keçirilən hər bir dərstdə mənimsənilməli olan hər bir qrammatik struktur kommunikativ baxımdan mühüm əhəmiyyət daşımalıdır. Əsas məqsəd tələbələrə öyrənilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərindən adekvat şəkildə istifadə etmək strategiyalarının aşılması və beləliklə, dil öyrənənlərdə xarici dildən istifadə edərkən əminlik hissini inkişaf etdirməkdir. Müəllim qrammatik vərdişlərin aşılması prosesinin uğurla həyata keçirilməsi üçün diskussiyalara üstünlük verməli, fəaliyyətin istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməkdə ısrarlı olmalıdır.

Müəllim tələbələrə iki cümləni müqayisə etmək və onların arasındakı fərqləri göstərməyi tapşırır. Daha sonra tələbələrə fikir və ideyalarını cütlük şəklində müzakirə etmək tapşırığı verilir. Bu zaman müəllim baş verən prosesə qarışmamalı, tələbələrə mövqelərini sərbəst şəkildə söyləmək üçün imkan verilməli, onlara mənimsənilməli olan müvafiq strategiyalardan istifadə etməklə qoyulan məqsədlərə nail olmaqda yardım etməlidir. Tələbələr ciddi səhvlər edən zaman onları düzgün istiqamətləndirmək lazımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müzakirənin gedişi düzgün qurulmadıqda, müəllimin vəzifəsi müzakirəni düzgün istiqamətə yönəltmək, qeyri-fəal tələbələri həvəsləndirərək, onları fəal iştirakçılara çevirməkdən ibarətdir. Bu zaman müəllimin tələbələrə yardımı əsas amillərdəndir. Qrammatika dərsləri bu cür təşkil edildiyi halda, tələbələr bir çox məqsədlərə tezliklə nail ola bilər.

Məlumatın mübadiləsi o deməkdir ki, tələbələr (iş formasından asılı olaraq - qruplarda və ya cütlüklərdə) öz aralarında verilən tapşırıqla əlaqədar fikir mübadiləsi edirlər. Məlumatın təşkili zamanı tələbələr (cütlüklər və ya qruplar) öz aralarından qrupun tapşırıqla əlaqədar ümumi fikrini seçdikləri lider vasitəsilə müəllimə çatdırırlar. Nəticələrin çıxarılması zamanı müəllim məlumatları topladıqdan sonra tədqiqat işi ilə əlaqədar yanlış fikirlər varsa, lazımı istiqamət verib, ümumi nəticə çıxarır. Tətbiqetmə zamanı əldə olunan biliklərə əsaslanaraq, müəllimin verdiyi tapşırıqın sinifdə və ya evdə yerinə yetirilməsidir. Qiymətləndirmə və ya refleksiya dərslin hər mərhələsində aparıla bilər.

Fəal dərslin üstünlüyü ondadır ki, tələbə əməyinin ağırlıq mərkəzi ev işindən dərse keçirilir. Belə də olmalıdır. Bu zaman tələbələrdə fərdi yaradıcılıq bacarığı formalaşır, müstəqil öyrənmək qabiliyyəti effektiv inkişaf etdirilir, hadisələri tədqiq etmək bacarığı əmələ gəlir, eksperiment prosesində nəzəri nəticələr çıxarılır, hadisələri modelləşdirmək bacarıqları formalaşır.

Tədris-təlim prosesinin əsasını təşkil edən və bir-birilə üzvü əlaqədə olan məqsəd, məzmun, forma, metod, üsul və vasitə kimi komponentlərin ümumi vəzifəsi fəal təlimin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Tələbəyönümlü tədrisdə isə müəllimin vəzifəsi tələbələri bu prosesə cəlb etməkdir.

Tələbəyönümlü tədris - fəal təlim tələbələrə aşağıdakı keyfiyyətləri, qabiliyyətləri və bacarıqları aşılayır:

- İlk növbədə tələbələrin sivil cəmiyyətə inteqrasiyasını tezləşdirmək və gücləndirmək üçün onlarda yeni ideyaların təşəkkül tapmasına və inkişafına, daha dəqiq desək gənclərin formalaşmasına xidmət edir;
- Tələbələrin özlərini kəşf etmək və ifadə etmək bacarıqlarını üzə çıxandır;
- Tələbələrin müstəqil düşünmə, öyrənmə və təhlil etmə qabiliyyətlərini gücləndirir və inkişaf etdirir;
- Tələbələrdə müşahidə etmək, yaradıcı olmaq və tədqiqat aparmaq, tənqidi düşüncə ilə problemi həll etmək və s. bacarıqları yaradır;

- Fəal tədris üsulu eyni zamanda, tələbələrdə ünsiyyət quraraq dialoqa girmək bacarıqlarını inkişaf etdirir;
- Tələbələrə ümumi anlayışı öz sözləri ilə ifadə etmək, izahat vermək və bu haqda şifahi fikir mübadilələri aparmaq imkanı verir;
- Keçilmiş və mənimsənilmiş mövzunun yeni şəraitə tətbiqi, o cümlədən, onun yadda qalması üçün daha yaradıcı və özünəməxsus yolların axtarılıb tapılması və s. kimi xüsusiyyətləri inkişaf etdirir.

Fəal tədris üsulunda keçirilən mövzunu tələbələrə mənimsətmək üçün müəllimin xüsusi qabiliyyəti, ilk növbədə güclü ünsiyyət qurmaq bacarığı olmalıdır. Ənənəvi tədris üsulundan fərqli olaraq fəal tədris üsulunda müəllim auditoriyanı tam idarə etməli, şərhçi və bələdçi olmalı, hətta yeri gəldikdə hakimiyyət etməlidir. Çünki müəllim hər mövzu ilə bağlı auditoriyanın düşüncə bacarığını üzə çıxarmalıdır. Bunu isə müəllim ancaq sorğu-sual, debatlar, müzakirələr, oyunlar, forumlar, komanda işi, qruplarda iş və s. vasitəsilə öyrənə bilər. Bütün bunlar isə ilk növbədə hər bir müəllimdən yüksək peşəkarlıq və şəxsi məsuliyyət tələb edir.

Fəal tədris üsulunu tətbiq edən zaman hər hansı bir kiçik element də onun keyfiyyətli alınmasına kömək edə bilər. Əlbəttə, ilk növbədə auditoriya düzgün təşkil edilməlidir - o işıqlı, təmiz olmalı, bütün texniki avadanlıqlarla təchiz edilməlidir.

Fəal tədris üsulunda bir neçə yanaşmadan istifadə etmək olar. Birinci yanaşma ümumi yanaşmadır.

Fəal tədris üsulunda ilk növbədə istər mühazirə, istərsə seminar məşğələləri zamanı ilk növbədə qarşıda duran məqsəd və bu məqsədə çatmanın yolları müəyyənləşməlidir. Keçiləcək mövzu ondan əvvəlki məşğələdə müəllim tərəfindən bir daha elan edilir və tələbələrə hazırlaşmaq üçün müəyyən tapşırıqlar verilir. Məşğələ zamanı məqsədə çatmaq üçün nəzərdə tutulan mövzu, mövzunu əhatə edən plan və istifadə ediləcək ədəbiyyat və mənbələr elan edilir. Onun ardınca müəllim tərəfindən mövzunun qısa məzmunu təqdim edilir, çünki tələbələr artıq mövzunu hazırlayıblar. Müəllim tələbələrə müəyyən istiqamətlər və izahatlar verir. Məqsədə çatmaq üçün

müəllim və tələbələr tərəfindən interaktiv üsullar seçilir, lazım olan vaxt müəyyənləşdirilərək elan edilir və start verilir. Bu üsuldən istifadə edilən zaman müəyyən metodlara üstünlük verilir. Onlardan mövzunun müxtəlif aspektlərdən müzakirəsi, intervyular, sual-cavab sessiyaları, problemlə bağlı tədris materiallarından istifadə, təsir göstərə biləcək effektiv suallar, oyunlar, qruplarla iş (böyük və ya kiçik qruplarda iş ola bilər), debatlar, mövzudan asılı olaraq əyani vəsaitlərdən istifadə (əyani vəsaitlər müxtəlif ola bilər - xəritə, disk, fərdi çəkilən rəsmlər, cədvəllər, xronoloji cədvəl və s.), müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə və s. ola bilər. Bu metodlardan mövzunun müzakirəsi zamanı qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq və nəticə əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məqsədə çatmaq üçün bütün işlərə nəzarət edən, yol göstərən və iştirakçıları həvəsləndirən müəllim isə fasilitator rolunu oynamalıdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz motivasiya anlayışının təməlinə duran üç əsas istiqaməti aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Tələbəni davranışa təhrik etmə, məcbur etmə;
2. Təhrik olunan davranışın istiqamətini təyin etmə;
3. Təyin olunmuş istiqamət üzrə nitq prosesinin davam etdirilməsi.

Göstərilən istiqamətlərin dərk olunması və əməli fəaliyyətdə həyata keçirilməsi idrak motivləri, konkret desək, özünütəhsil motivləri ilə əlaqədardır. Məhz bu mərhələdə tələbə öz müstəqilliyini “qəbul edir”, onda maraq yaranır və o, müvafiq fənləri daha ətraflı öyrənməyə başlayır. Bu mərhələdən sonra tələbə maraqlandığı fənlər üzrə müstəqil surətdə yeni biliklər əldə etməyə çalışır. Onun xarici dildə ünsiyyət şəraitində özünənəzarət prosesləri xüsusilə aktivləşir və nəticədə tələbə özünün idrak fəaliyyətini şüurlu surətdə tənzim etməyə başlayır. Bir sözlə, psixi proseslərin məhsuldarlığı artır.

Psixoloji eksperimentlər əsaslı surətdə göstərir ki, dərs kollektiv iş formaları əsasında təşkil edildikdə, tələbələrin idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün xüsusilə əlverişli şərait yaranır.

Qrammatika və dilin funksiyaları, tələbələrdə tənqidi təfəkkürün inkişafını sürətləndirir və onlar öyrənmə strategiyalarını anlamağa başlayırlar. Məsələnin digər müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, bu zaman tələbələr münasib mühitdə ünsiyyətə qoşulmağa başlayırlar. Tədris prosesinin məqsədyönlü, mərhələli, asandan çətinə doğru təşkil edildiyi halda, öyrənilən xarici dildə ünsiyyət saxlamaq tədrisən asanlaşır. Burada məqsəd maraqsız, darıxdırıcı, yorucu bir proses kimi qiymətləndirilən qrammatikanın öyrənilməsi prosesini maraqlı, əyləncəli və zövq verə bilən proseslə əvəz etməkdir. İlk baxışdan bu dərslər tələbələrə darıxdırıcı təsir bağışlasa da sonralar onlar bu prosesdən zövq alırlar.

Digər bir fakt odur ki, mənimsənilməli olan qrammatik materialların həcmi və məzmunu hər bir konkret tədris kontekstindən bilavasitə asılı olaraq, qoyulan məqsəd və vəzifələrlə müəyyənləşdirilir. Təbii ki, dil fakültələrində təhsil alan və tədris edilən xarici dilə ixtisas kimi yiyələnməyi qarşılarında məqsəd qoyan tələbələrə aşılmalı olan qrammatik bilik və bacarıqlar həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından digərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməlidir.

Qeyd etməliyik ki, dilimizlə öyrənilən dilin sistem və normativləri arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlər vardır. Əminliklə demək olar ki, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən, o cümlədən, azərbaycanlı tələbələr tərəfindən edilən səhvlərin böyük əksəriyyəti məhz bu səbəbdən, yəni sistem və normaların bir- birindən fərqli olması ilə birbaşa bağlıdır.

Onu da demək lazımdır ki, mövcud dərslik və dərs vəsaitlərinin böyük əksəriyyəti, o cümlədən qrammatikanın öyrədilməsi üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklər əsasən dil sisteminin öyrədilməsinə yönəldilir. Tədqiqatçıların fikrincə, ən obyektiv meyar qrammatik qaydalardan düzgün şəkildə istifadə etməkdir. Lakin, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dilinin daşıyıcıları olan, hətta linqvistik baxımdan savadlı insanlar heç də həmişə mövcud qrammatik qaydalara riayət etmirlər. Bu onunla izah edilə bilər ki, kommunikasiya prosesi, xüsusilə də şifahi nitq ünsiyyəti prosesi dil

sisteminin təzahürü olan qrammatik qaydalara deyil, dildə mövcud olan normalara tabedir. Məhz buna görə, xarici dilləri, xüsusilə də qlobal ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini tədris edərkən, qrammatikanın əhəmiyyəti, rolu və yerini və eləcə də mənimsənilməli olan qrammatik materialların həcmi, onların tələbələrə aşılması zamanı istifadə ediləcək metod və üsulları təyin etmək vacib sayılır. Bu zaman dərslərin maraqlı olması əsas şərtlərdən biridir.

Şübhəsiz, dili tədris edən müəllimlər tələbələrə real, həqiqi ingilis dilini, yəni gündəlik həyatda istifadə edilən ingilis dilini öyrətməlidir. Qrammatikanın tədrisinə gəldikdə, müəllim mənimsənilməli olan hər bir qrammatik vahidin düzgün və adekvat şəkildə istifadə edilməsini təmin etmək məqsədilə bütövlükdə tədris prosesini, o cümlədən qrammatikanın öyrədilməsi prosesini maraqlı təşkil etməlidir.

İngilis dilinin qrammatikasının tələbələrə öyrətmə metodikası baxımından tədqiqatçılar müəllimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1) qrammatikanın tədrisi zamanı forma və qaydaları əsas götürənlər. Onlar qrammatikanı forma və qaydaları izah etməklə öyrətməyi üstün tuturlar və sonra çalışmalar üzərində əməliyyatlarla işin nə dərəcədə effektiv olduğunu yoxlayırlar. Bu zaman tələbələr darıxır və tez bir zamanda bezirlər.

2) digər müəllimlər nəzəriyyəyə əsaslanırlar, qrammatikanı tam şəkildə öyrətmək tərəfdarı deyillər. Onlar sübut etməyə çalışırlar ki, öyrənilən dili kommunikasiyada, oxuda işlətməklə həmin dilin qrammatik qaydalarına yiyələnmək mümkündür. Lakin bu vasitə də produktiv deyil, çünki dilə yiyələnmək, danışmaq o demək deyil ki, artıq həmin dilin qrammatik qaydaları mənimsənilmişdir.

3) sonuncu qrupa aid edilən müəllimlər isə kommunikativ kompetensiyaya (səriştəlilik) üstünlük verirlər.

Kommunikativ kompetensiya modeli dedikdə burada iki variant arasında tarazlıq nəzərdə tutulur. Əgər qrammatika dilin bütün bacarıq formalarında öz əksini taparsa, onda dərin şəkildə mənimsənilmiş olur. Tələbələrə dili elə tədris etmək lazımdır ki, onlar istənilən situasiyada və yoxlama zamanı öyrəndiklərini sərbəst şəkildə istifadə edə

bilsinlər. Qrammatikanın mənimsənilməsi hər hansı xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas şərtlərindən sayılır. Qrammatikanı mənimsəmək dilin strukturunu öyrənməkdir.

Beləliklə, xarici dillərin tədrisində qrammatikanın əhəmiyyəti, rolu və yerindən danışarkən, qrammatikanın olduqca əhəmiyyətli və xüsusi rolu olduğunu qeyd etmək lazımdır. Nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesi xeyli dərəcədə dildaxili və dillərarası interferensiya səbəbindən mürəkkəbləşir. Qrammatik strukturlar səviyyəsində baş verən interferensiya nəticəsində nitq prosesi çətinləşir, pozulur və yaxud baş tutmur. Problemi araşdıran tədqiqatçıların fikrincə, qrammatik struktur səviyyəsində baş verən interferensiyanın qarşısını almaq üçün davamlı şəkildə məqsədyönlü iş aparılmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cür iş mütləq tədrisin ilk mərhələsində başlanmalıdır və sonrakı mərhələlərdə sistemli şəkildə davam etdirilməlidir.

Dərsdə müəllim yeni mövzu ilə əlaqədar tələbələrin qarşısında problemlə vəzifə qoyur, tələbələr qoyulmuş vəzifəni qavrayır və onun mümkün olan həlli yollarını düşünürlər; müəllim problemin həlli yollarını danışmağı təklif edir, tələbələr vəzifənin mümkün olan həlli yollarını sadalayır; müəllim öz fikirlərinin doğruluğunu əsaslandırmağı tələbələrdən tələb edir; tələbələr öz mülahizələrinin həqiqiliyini isbat etməyə çalışırlar; müəllim daha düzgün olan mülahizəni müəyyənləşdirməyi tələb edir, tələbələr bu tapşırıqın da öhdəsindən gəlirlər; müəllim düzgün ehtimaldan yeni biliklə əlaqədar müvafiq nəticə çıxarmağı onlara təklif edir; tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında yeni biliklə əlaqədar nəticələr çıxarırlar; lazım gəldikdə müəllim tələbələrin aldıkları nəticələri ümumiləşdirir; tələbələr ümumiləşmiş yeni biliyi dərk edirlər; müəllim mənimsənilən yeni biliyi möhkəmləndirmək üçün sual və tapşırıqlar verir; tələbələr müxtəlif formalarda təkrarla məşğul olurlar; müəllim öyrənilmiş yeni biliyi tətbiq etmək məqsədi ilə tələbələrin əməli işini təşkil edir.

Qrammatikayönlü təlim dil biliklərinin, o cümlədən dilin qrammatikası sahəsində biliklərin sistem şəklində mənimsənilməsini təmin edir. Eyni zamanda qeyd

etmək lazımdır ki, qrammatikyönümlü tədris prosesində mərhələli şəkildə təqdim edilən orijinal mətnlər vasitəsilə tələbələr dil daşıyıcılarının mədəniyyəti ilə tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Bəzən tələbələr üçün maraqlı olmayan, onların yaş səviyyəsini, ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almadan seçilmiş mətnlər də dil daşıyıcılarının mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli məlumatları özündə ehtiva edir.

1.2. Aşağı kurs tələbələrinə ingilis dilində qrammatik vərdişlərin aşılmasının səmərəli yolları

Bu günə kimi ingilis dilinin aşılmasında bacarıq və vərdişlərin rolu və istifadə yolları, aşılma və yoxlama üsulları barədə çoxlu nəzəri məlumatlar işlənmiş, praktik əhəmiyyətindən danışılmış, kitablar, jurnallar işıq üzü görmüşdür.

İngilis dilinin lüğət tərkibindən bəhs edərkən tələbələrimiz bir çox çətinliklərlə qarşılaşırlar. Dilin lüğət tərkibi dilin mənimsənilməsində ən vacib amillərdən biridir. Əgər tədris zamanı xarici dili öyrənən tələbələr dili öyrənməkdə çətinlik çəkərlərsə, bu zaman interaktiv üsuldan istifadə etmək ən optimal yoldur. Qrammatikanı tədris edərkən, müəyyən tövsiyələri nəzərə almaqla təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə qurulması və daha uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması mümkündür:

- Qrammatik materiallar həm bilavasitə, həm də vasitəli şəkildə təqdim edilə bilər.

- Qrammatik strukturların kontekst daxilində təqdim edilməsi həmin strukturların qrammatik mənasını tələbələrə aşılamaq və onlarda qrammatik materialların istifadə edilməsi bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

- Qrammatik strukturların mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müvafiq sualların tələbələrə verilməsi tövsiyə olunur.

Tələbələr yeni qrammatik strukturları qaydaya uyğun müxtəlif nitq fəaliyyətlərində işlətməlidir. Qrammatik strukturlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarığına

yyəlmək məqsədilə mənimsənilməli olan materiallar müzakirə, mübahisə, rollu oyunlar, təqdimatlar və s. şəkildə istifadə edilməlidir.

Yeni qrammatik vahid və strukturlar müəllim tərəfindən təqdim edilərkən onların hansı mənə kəsb etməsi anlaşılıq xarakter daşmalıdır.

Qrammatikanın təlimi prosesini səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün ən uğurlu olan təlim modeli kimi PPP modeli (Presentation - Practice - Production, Təqdim etmə mərhələsi - Təcrübə mərhələsi - Yaradıcı mərhələ) təklif olunur. Tələbələr təqdim edilən qrammatik vahidlərin nə vaxt və necə istifadə edilməsi haqqında məlumatlı olmalıdırlar. Məsələn, ingilis dilində söz sırasından danışarkən sözlərin hansı sıra ilə düzüldüyü haqqında tələbələri məlumatlandırmaq və söz sırasının hansı səbəbdən dəyişdiyini onlara izah etmək lazımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dərslərin əksəriyyətində tərcümələrə daha çox yer verilir. Dərslərdə bütün yeni sözlər tərcümələri ilə tələbələrə təqdim olunur. Bu üsul tələbələrin çaşqınlığına şərait yaradır.

Aşağı kurs tələbələri üçün kifayət qədər mürəkkəb görünən mətnlər tələbələrimizi anlama zamanı problemlərlə üz-üzə qoyur.

Tələbələr qrammatik vərdişlərin aşılmasına imkan verən tapşırıqları böyük həvəslə yerinə yetirirlər. Onlar birləşmə əlaqəsinə girən sözlərin mənə əlaqələrini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif sözlərin təhlil edilməsində maraqlı olurlar.

Məsələn, “thin” sözünün işlənmə xüsusiyyətləri:

A) Tələbələrə bildirilir ki, “thin” sözü vasitəsilə ifadə olunan anlayış aşağıdakı əlamətləri ehtiva edir: “bütün kütləni təşkil edən hissəciklərin kiçik miqdarda qalınlığı”, başqa sözlə, “nazik, qatı olmayan, zəif”, eləcə də, “diametri kiçik həcmli olan”;

B) “Thin” sözü vasitəsilə təyin olunan isimlər nisbətən daha az ümumi və müvafiq olaraq, məzmunca dar, həcmcə isə geniş anlayışları ifadə edir (man, finger və s.).

Müəllim “thin” sözü vasitəsilə ifadə olunan anlayış, onun həcmi, məzmunu və potensial birləşmə imkanları barədə məlumat verdikdən sonra tələbələrə təklif olunan isimlərin siyahısından “thin” sözü vasitəsilə ifadə olunan anlayışa daxil olan əlamətlə müəyyən

oluna bilən isimləri seçmək təklif olunur. Belə ki, tələbələrə “thin” sözü ilə birləşdirmək üçün aşağıdakı siyahıdan isim seçmək təklif olunur: apple, man, ceiling, wall, hair, cloth, boy, soup, window, humour, fog, pen, stewed fruit, flower, coat, rope, leg, heel, floor, sheet, house.

Bu tapşırığı yerinə yetirərkən tələbələr seçilən isimlərlə ifadə olunan və “thin” sözünün ifadə etdiyi anlayışların birləşmə imkanlarına əsaslanırlar. Sözügedən tapşırıqlar Azərbaycan dilində “nazik” və ingilis dilində “thin” sözü vasitəsilə ifadə olunan anlayışların əlamətlərini müqayisə etmək məqsədilə yerinə yetirilir:

“nazik” - 1) həcmcə kiçik;

“thin” - 1) həcmcə kiçik; 2) cüzi sıxlığa malik.

Təklif olunan isimlər siyahısından “thin” sözünün birləşmə imkanlarına dair fəaliyyəti yerinə yetirdikdən sonra tələbələrə “thin” sözünün ifadə etdiyi anlayışın əlamətlərini müəyyənləşdirən əlamətləridə ehtiva edən əşyalar sadalamaq barədə tapşırıq verilir.

Bu zaman tələbələr həmçinin müəllimin təklif etdiyi formadan da istifadə edə bilirlər. Həmin iki tapşırığın köməkliyi və nümunəyə əsaslanmaqla, ucadan tələffüz etməklə söz birləşmələri yaratmağa imkan verən fəaliyyət həyata keçirilə bilər.

Daha sonra tələbələr “thin” sözü vasitəsilə ifadə olunan prepozitiv təyin hesabına genişləndirilmiş birinci blokdən (obyekt və ya adverbial) istifadə etməklə müəllimin suallarına cavab verirlər.

Həmin tapşırıq daha məhdud və avtomatlaşmış xarakterə malik fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə imkan verməklə cədvələ istinad etmədən yerinə yetirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədrisin birinci mərhələsində əşya və şəkillərin təsvirinə dair çalışmalar tələbələri söz birləşmələrindən istifadəyə sövq etməklə müəyyən kommunikativ fəaliyyəti özündə birləşdirir. Kollektiv kommunikativ anlayış aşağıdakı tərzdə başa düşülür: bir qrup tələbənin qarşısında həlli yalnız kollektiv iş sayəsində mümkün olan fikri tapşırıq qoyulur. Kollektiv kommunikativ fəaliyyət üç istiqamətdə həyata keçirilir:

- a) kollektiv yaradıcılıq;
- b) qarşıya qoyulmuş problemin həllində hər bir tələbənin fəal iştirakı (burada kollektiv kommunikativ fəaliyyət tədris prosesinin fərdiləşdirilməsini təmin edir);
- c) fərdi əhəmiyyətə malik olan əşyanın seçilməsi (əşyanın ifadə vasitələrinin mənimsənilməsi mənasında).

Bu cür kommunikativ fəaliyyət zamanı tələbələrin şəxsi mülahizələri ümumi mənaya malik olur. Sifətin öyrədilməsi zamanı tələbələr onlara məlum olan sifətlərdən müəyyən ardıcılığa riayət etməklə bu və ya digər əşyanı təsvir edirlər.

Xarici maddi əlamətlər ilə bağlı olan birinci tələbə əşyanın ölçüsü haqqında məlumat verirsə, növbəti tələbə yalnız həmin əşyanın həcmnin, daha sonra çəkisinin, formasının, rənginin və s. xarakteristikasını verə bilər. Bütün cavablar yadda saxlanılmaqla yeni cavablarla təkrar olunur və ya əlavə olunur. Nəticədə, tələbələrin cavabları sayəsində əşya haqqında tam təsəvvür formalaşır. Bu zaman hər bir tələbənin cavabı müəllim tərəfindən müsbət yönümdə möhkəmləndirilir, təsvir olunan əşyanın tam xarakteristikasının yaradılması üçün hər bir cavabın vacibliyi vurğulanır. Nitq fəaliyyətində kollektiv şəkildə iştirak nitq fəaliyyətini artıq tədrisin ilkin mərhələsində reallaşdırmaq barədə tələbələrdə tam təsəvvür yaradır. Bu isə, öz növbəsində, həyata keçirilən nitq fəaliyyətinin müsbət emosional yönümdə möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxarır və nəticə etibarilə, xarici dildə nitq fəaliyyətinin tədrisinin uğurlu olmasına səbəb olur. Tədrisin ikinci mərhələsində çalışmaların yerinə yetirilmə vaxtı, materialı, rəngarəngliyi və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər tədrisin birinci mərhələsində obyektin genişləndirilməsini nəzərdə tutan sərbəst söz birləşmələri seçilərək götürülürsə, tədrisin ikinci mərhələsində sərbəst söz birləşmələrinin cümlənin strukturuna daxil edilməsi nəzərdə tutulur.

İngilis dilinin lüğət tərkibi ilə işləyərkən tələbələrin üzləşdiyi problemlə məsələlərdən biri də təqdim olunan sözləri və onların mənalarını yadda saxlamaqdır. Bunu aradan qaldırmaq üçün bir neçə məhsuldar yollar var ki, müəllim və tələbələr onlardan istifadə etməlidirlər. Bu yollar aşağıdakılardır:

1) Diqqətlə dinləmək. Müəllim yeni söz təqdim edərkən onu səsli şəkildə cümlə daxilində, yaxud ayrılıqda tələffüz etməlidir, eyni zamanda yaxşı olardı ki, çətin sözləri hecalara bölərək tələffüz etsin.

2) Sözü tələffüz etmək. Tələbələr eşitdikləri, öyrəndikləri sözləri şifahi olaraq tələffüz etsələr, yadda saxlama prosesi uğurlu ola bilər.

3) Sözü izahlı şəkildə öyrənmək. Bu yol sözlərin tam dəqiqliyi ilə yadda qalmasına kömək olur. Eyni zamanda sözləri izahlı şəkildə yadda saxlayanda istənilən xarici dil mətnini rahatlıqla anlamaq mümkündür. Çünki tərcümədən fərqli olaraq, hər hansı bir mətni ifadə olunduğu dildə dərk etmək öyrənciyə daha rahat və asan gəlir. Daha öncə misal göstərdiyimiz mətndə bir neçə söz vardır ki, müxtəlif mənalara malikdirlər. Bu cür qarışıqlığı aradan qaldırmaq üçün yaxşı olardı ki, müəllim öncədən bu cür sözlərin izahını ya özü versin, ya da tapmağı tələbələrə həvalə etsin və sonra tələbələrlə tapşırıqlar yerinə yetirsin. Tapşırıq ondan ibarətdir ki, müəllim həmin sözlərin izahını kartlarda tələbələrə verir və tələbələr də hər izahın qarşısında müvafiq sözü yazır.

Bundan əlavə müxtəlif çalışma əməliyyatları qrammatik vərdişlərin mənimsənilməsinə kifayət qədər kömək etmiş olur. Məsələn;

Match the words 1 to 10 with a to j.

- 1 simple
- 2 small
- 3 form of
- 4 be strict
- 5 put business
- 6 keep a list
- 7 pay off the charge
- 8 pay
- 9 tax
- 10 agree

- a. a cashbook
- b. transactions through the account
- c. of standing orders
- d. card
- e. for an advertisement
- f. business
- g. with yourself
- h. with the final balance
- i. accounting book
- j. inspector[53, s.98]

Bu zaman tələbələr sözlərin izahını bilməklə yanaşı, onların cümlələrdə necə və nə zaman istifadə etməli olduqları barədə məlumatlı olmalıdırlar.

Növbəti mətndəki tapşırıq isə aşağıdakı kimidir:

“For the bank account being used for business transactions, ask the bank to send statements each month. For a business with many transactions it may be very helpful to receive statements each week.

Business bank accounts generally have separate cheque-books and paying-in books. These are available in various formats, each one suitable for a different type of business. Always the try to use the bound paying-in book for making and recording bank deposits; if instead you use a loose paying-in slip at the bank you risk losing the counterfoil, which forms an important part of the record-keeping system.”

1. Matching.

In pairs, make a phrase by matching the correct words. Try to do it without the text:

- 1. send
- 2. receive
- 3. paying-in
- 4. be available

5. accounting
6. in case
7. personal
8. appear
9. by bank
10. make
  - a. books
  - b. system
  - c. account
  - d. of a query
  - e. statements
  - f. in various formats
  - g. transfer
  - h. statements
  - i. on the statement
  - j. payments

2. Match the words to their definitions.

1. deposit
2. receipt
3. conversely
4. notify
5. overdrawn
6. killed
7. security
8. efficiency
9. wages
10. informative
  - a. used to introduce something that is different to something you have just said

b. a payment that you make immediately when you decide to buy something, as proof that you will really buy it; an amount of money that you pay to the bank

c. to officially tell someone about something

d. containing a lot of useful facts that you have received goods or money

e. a piece of paper that proves

f. a piece of paper that tells you how much money you must pay for something you have bought or for a Service you have used

g. if you are you have taken more money out of your bank account than you had in it

h. when someone or something uses time and energy well, without wasting any

i. the amount of money a person regularly receives for his/her job

j. when something is not likely to fail or be lost

Aşağıdaki misalda sual cümlələrinin təkrarlanması üçün kifayət qədər əməliyyatlar mümkündür.

3. Answer the questions below individually.

1. What formats are cheque-books and paying-in books available in?
2. What is an important part of your accounting system?
3. What is a bank statement for a business account similar to?
4. How can standing orders and direct debits be shown?

4. Re-write the following in the correct order.

1. the for account bank used being business for ask transactions bank the send to each statements months each
2. for business manyit behelpful receive each a with transactions may very to statements week
3. bank business generally accounts separate have books cheque paying-in and books

Sözsüz ki, tələbələr bu cür çalışmaları ilk dəfə yerinə yetirəndə çətinliklərlə üzləşirlər. Çünki sözlərin bir çoxunun mənasından tam xəbərsiz olurlar.

The deal (East 43rd Street by Allan Battersby) mətnindən götürülmüş parça diqqət çəkir.

“Lake said nothing but just nodded. Then he unlocked a drawer in his desk and pulled out a pile of bills. He counted out five thousand and handed it to me. Taking that money didn’t make me feel proud of myself, but I had a business to run and rent to pay. The Lakes had already cost me more than enough in time and money. Angela Lake was shaking. One of Lam’s body-guards pressed a knife against Angela’s throat then took it away. For a moment there was a white mark where the metal had been pressed against her smooth skin. Lam was right”

1) Choose the best answer for each of the statements, and then write the letter in the space.

1. Inside the car...

- a) the two bodyguards sat like statues along the back seat;
- b) the snow was falling steadily;
- c) there was a piece of paper.

2. We had already...

- a) agreed;
- b) stopped calling each other “mister” ;
- c) received a pair of earrings.

3. Lam asked for Marley because...

- a) he was an amateur;
- b) he needed someone like Hira to keep Robert Lake under control;
- c) he was a professional.

4. Marley was a strong believer...

- a) in guarantees;
- b) in public transport;
- c) in money and jewelry.

5. Taking that money didn’t make Marley proud of himself, but...

- a) the Lakes had already cost him more than enough in time and money;

b) he had a business to run and rent to pay;

c) it was his way of saying goodbye.

2) Insert missing words.

1. "Marley, people who ... me are either very ... or very ..

2. "I'm not... polite".

3. I knew the meeting would be ...

4. "Don't talk, Lake, just...

3. What would have happened if the answer to the keyword questions have been simply "yes" or "no" in each case?

4. Put one of the following words in each space in the sentence below: for, at, in, of, to, from, off, under, by, with, up, on, out, into

a) Mr. Bennet listened ... his cousin ... the greatest enjoyment. [54, s.23]

b) The respect he felt .. his patron, and his very good opinion ... himself and his new position, made him proud and servile ... at the same time. [54, s.24]

c) Having sealed and posted this letter, he went... the dining-room. [53, s.227]

d) He didn't often speak and seldom appeared interested ... the conversations. [54, s.57]

e) Mr. Darcy was standing near her, and when Mr Bingley came ... to speak to his friend Elizabeth couldn't avoid hearing their conversation. [54, s.4]

f) He would never sleep ... this going ... him! And, taking coat and hat again, he went... moving eastward. [53, s.100]

j) Greeting Soames deferentially, he returned the key ... the only door ... a certain ostentation [53, s.124]

Bundan əlavə, "wh" tipli sualların öyrədilməsində aşağıdakı sualların verilməsi məqsədə uyğun hesab edilə bilər.

Məsələn:

1. What kind of forest is there near your house?
2. What kind of soup do you prefer?
3. What kind of flowers are there in your garden?

4. What books do you prefer to read?
5. What notebooks do you usually write in?
6. What forest do you like to walk in?

Beləliklə, bu cür tapşırıqlar yeni sözlər keçiləndən sonra təqdim olunmalıdır. Əgər tələbələr bu sözləri öncədən mənimsəməzlərsə, belə tapşırığın əhəmiyyətindən danışmaq qeyri mümkündür.

II FƏSİL. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında qrammatikanın kommunikativ yönümlü təlimi

2.1. Dil fakültələri tələbələrinin ingilis dilində qrammatik vərdişlərə yiyələnmələri prosesində rast gəldikləri çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları

Məlum olduğu kimi, xarici dillərin tədrisində iki əsas bir-birindən tamamilə fərqli istiqamət mövcuddur: qrammatik yönümlü təlim və kommunikativ yönümlü təlim. Bunların əsasını təşkil edən pedaqoji prinsiplər də bir-birindən nəzərəcarpacaq şəkildə fərqlənir. Belə ki, qrammatika yönümlü təlim mənimsənilməli olan qrammatik qaydalar, leksik vahidlər, fonem və intonasiya modellərinin tələbələrin bilik səviyyələrinə uyğun olaraq planlı şəkildə aşılmasını nəzərdə tutur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Təhsil Sisteminin Avropa Təhsil Məkanına inteqrasiyasının nəticələrindən biri imtahanların test üsulu ilə keçirilməsidir. Sözü gedən problemin birmənalı şəkildə qəbul edilmədiyinə və çoxsaylı mübahisələr təkan verdiyinə baxmayaraq, ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində uzun illər ərzində imtahanlar məhz test üsulu ilə keçirilir. Qrammatika dərslərində tələbələrə testlər verilməli, bu da müəllimə tələbələrin hamısının hansı səviyyədə olduğunu, hansı problem və çətinliklərə rast gəldikləri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir.

Testlər sistemli xarakter daşmalı, müntəzəm olaraq keçirilməli və 10-15 dəqiqədən çox vaxt ayrılmamalıdır.

Testlər mütləq müəllim tərəfindən yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. Testlərin müntəzəm olaraq keçirilməsində məqsəd yalnız nəzarətin həyata keçirilməsi və tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsi deyil. Testlərin nəticələri həm də oxunun təlimi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, burada mövcud olan problem və çətinliklərin aradan qaldırılması və onların qarşısının alınmasıdır. Əslində, tələbələrin təlim prosesində əldə etdiyi nailiyyətlər bilavasitə istifadə edilən üsul və metodlardan, təlim

prosesinin nə dərəcədə düzgün təşkil edilib- edilməməsindən xəbər verir. Semestr ərzində dərslərdə keçirilən testlər təlim

prosesində lazımı dəyişiklər edilməsi və beləliklə, onun daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsi üçün imkan yaradır.

Qrammatikanın ixtisası dil olan tələbələrə tədrisindən danışarkən, burada tələbələrin müstəqil şəkildə yerinə yetirdikləri materialları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Burada önəmlisi odur ki, tələbələrin müstəqil işi adından məlum olduğu kimi, müstəqil şəkildə, müəllimin iştirakı və yaxud nəzarəti olmadan həyata keçirilir. Xarici dillərin tədrisi metodikasında əsas prinsiplərdən biri kimi qəbul edilmiş “learning by doing” prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir. Məlum olduğu kimi, müasir metodikada qəbul edilmiş bu prinsip “danışığın danışmaq vasitəsilə”, “yazının yazmaq vasitəsilə”, “eşidib-anlamanın dinləmək vasitəsilə”, “oxunun oxumaq vasitəsilə” öyrədib-öyrənilməsini təlimin əsas prinsipi kimi irəli sürür.

Burada meydana çıxan əsas iki məsələnin birincisi nəzərdə tutulan materialların seçilməsi məsələsi, ikincisi isə tələbələri prosesə cəlb etməkdir. Nəzərə alınmalıdır ki, söhbət məcbur etməkdən deyil, tələbələrin tədris prosesinə marağı olan, fəal, təşəbbüskar iştirakçı qismində cəlb edilməsindən getməlidir. Müasir dövrdə dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr qarşısında qoyulan məqsədlərə nail olur.

Tələbələr tədris prosesinə müstəqil, fərqli şəkildə mümkün qədər tez cəlb edilməlidir. Xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsində tələbələrin müstəqil, dərstdən kənar prosesə cəlb edilməsi tövsiyə edilmir.

Müəyyən dərəcədə hazırlıqlı, strategiyalarla silahlanmış tələbə müstəqil işlərdən lazımi səviyyədə bəhrələyə bilər. Bu da, güman ki, tədrisin orta və yuxarı mərhələlərində baş verə bilər. Materialların seçilməsinə gəldikdə, dərslərdə istifadə edilən mətn materialları kimi, fərdi şəkildə olan mətnlər ilk növbədə, tələbə üçün maraqlı olmalı, onların ehtiyac və tələbatlarını ödəməli, yaş, bilik səviyyələri, intellektual səviyyələrinə uyğun şəkildə seçilməlidir.

Məsələn, tapşırığın şərtinə əsasən tələbələr xüsusi suallar tərtib etməli, cümlədə söz sırasına riayət etməli və verilmiş cümlələrdə lazımi dəyişikliklər etməlidirlər.

Bu prosesdə müəllim öyrənilmiş yeni biliyi (xüsusi suallarda söz sırasına) tətbiq etmək üçün tələbələrin əməli işini təşkil edir, həyata keçirilən fəaliyyətə nəzarət edir və nəhayət onların düzgün işinə və təlimdə müvəffəqiyyət qazana bilməsinə şərait yaradır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji fəaliyyət müxtəlif növlü fəaliyyətlər sistemində mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fəaliyyətin başlıca istiqamətləri kimi tələbələrin təlimi, təhsil-tərbiyəsi, inkişafı və formalaşması nəzərdə tutulur. Müəllimin əsas funksiyaları isə təşkilatçılıq, nəzarətmə, istiqamətləndirmə, proqnozlaşdırma, planlaşdırma, qiymətləndirmə və digər proseslərlə əlaqələndirilir.

Xarici dillərin tədrisi metodikası bir elm kimi aşağıdakı problemlərin pedaqoji fəaliyyət prosesində həllinin verilməsi ilə məşğul olur:

- nəyi öyrətməli? (təlimin məzmunu);
- nə üçün öyrətməli? (təlimin məqsədləri);
- kimi öyrətməli? (təlimin subyektləri);
- necə öyrətməli? (təlimin metodları);
- təlimin hansı strategiyaları daha səmərəlidir? (təlimin prinsipləri);
- təlimi necə təşkil etməli? (təlim yanaşmaları);
- təlimə hansı vasitələr lazımdır? (dərsləklər, dərs vəsaitləri, kompüter proqramları, video-materiallar, didaktik material və s.);
- təlimin nəticələrini səciyyələndirən meyar və göstəricilər;
- təlimin nəticələrini necə qiymətləndirməli.

Yuxarıda göstərilən problemlər tədris-təlim prosesinin əsasını təşkil edir və bir- birilə üzvü surətdə bağlıdır. Eyni zamanda, qarşılıqlı əlaqədə olan məqsəd, məzmun, forma, metod və vasitə kimi komponentlərin ümumi vəzifəsi gənc nəsli hərtərəfli inkişaf etmiş insan kimi formalaşdırmaqdır. Bunun üçün təhsildə demokratik mühit yaradılmalıdır. Hər bir şəxs, istər müəllim, istərsə də, tələbə öz haqq və hüququnu, borc, vəzifə cavabdehliyini bilməli, başa düşməlidir.

Təlim-tərbiyə işi elə qurulmalıdır ki, hər bir tələbə özünü bu təlim-tərbiyənin mərkəzində hiss edə bilsin, o, öz interaktiv fəaliyyəti ilə həmişə diqqəti cəlb etsin, ön planda görünsün. Bunun üçün isə birinci olaraq müəllim-tələbə münasibətləri dəyişilməlidir. Müəllimlə tələbə arasında qarşılıqlı ünsiyyət əlaqələri formalaşmalıdır. Müəllim mövzu, problemlə bağlı dərslərin hər hansı bir mərhələsində şagirdlərin fəallığına, kollektiv şəkildə işləmələrinə istiqamət verməli, şərait yaratmalıdır. Özü isə mediator (vasitəçi) rolunda çıxış etməlidir. Təşkilatçılıq, istiqamətvericilik vəzifəsini öz üzərinə götürən müəllim əsas fəallığı tələbələrə vermiş olur. Bu fəallıq şəraitində tələbələr həm fərdi, həm də kollektiv məsuliyyətlərini dərk etmiş olurlar. Bununla onların interaktiv fəaliyyət imkanları artır, düşünmə, təhlil qabiliyyətləri dərinləşir, intellektual səviyyələri yüksəlir. Tələbələrin fərdi qabiliyyətlərinin, idrakı inkişafının formalaşması, kollektiv interaktiv fəaliyyətə alışmasına şərait yaranır.

Ənənəvi təlim üsulları ilə tələbənin idrakını və aktiv fəaliyyətini inkişaf etdirmək mümkün deyil. Bu da ilk növbədə ənənəvi təlim üsul və metodlarının ardıcılıq prinsipi əsasında qurulması ilə bağlıdır. Artıq təcrübədə sübut edilib ki, ardıcılıq üzrə qurulan təlim sistemi tələbənin potensial imkanlarını məhdudlaşdırır, ona öz fəallığını, fərdi düşüncəsini, yaradıcılıq qabiliyyətini üzə çıxarmağa maneçilik törədir. Bu təlim üsulunda tələbə qəbulədi-dinləyici, icra edən-cavab verən statusundan başqa, heç nə qazanmır. Nəticə etibarilə, burada onun fəaliyyətinin ancaq bir mərhələsi-cavab verən rolunda çıxış etdiyi mərhələ, əla, yaxşı, orta, pis olmaqla qiymətləndirilir. Ardıcıl olaraq belə bir metodun təkrar- təkrar tətbiqi darıxdırıcı mühit yaradır, tələbə biliyini passivləşdirir, onu təşəbbüskarlıqdan məhrum edir və s.

Bəs, sadalanan problemlərin həlli yolları hansılardır? Bu sualın cavabı Azərbaycan təhsil standartı, olan Milli Kurikulumda öz əksini qismən tapmışdır. Bu dövlət sənədində ənənəvi tədris üsullarının əvəzinə yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə tövsiyə edilir.

Milli kurikulum bir məqsəd kimi təhsilalanların tərəkürünün inkişafını ön plana çəkərək, bu inkişafa gedən yolu göstərmiş və dərsləklərin də bu meyarlarla yazılmasını əsas şərt kimi irəli sürmüşdür.

Bu məsələlər deməyə əsas verir ki, bütövlükdə təhsil sisteminin strukturunu, məzmununu və təşkili formalarını dəyişməyə imkan verən və təhsilin inkişafının idarə olunmasını şərtləndirən yeniliklər sisteminə geniş ehtiyac duyulur.

Təcrübə göstərir ki, təlimin məqsəd, məzmun, forma, metod və üsullarından ibarət sistemi həmişə aparıcı olsa da, ona yanaşmalar müxtəlif olmuşdur. Müxəlif innovasiyaların meydana gəlmə səbəbi ilk növbədə tədris edilən ayrı-ayrı fənlərin məqsədlərinin dəyişikliklərə uğraması nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, bu vaxta qədər xarici dil müəllimləri qarşısında “nəyi?” və “nə üçün?” öyrətməli suallarına cavab axtarılması problemi dayanırdısa, indi “kimlərlə?” “nələri?” “necə öyrənməli?” məsələləri aktual sayılır. Burada xüsusi qeyd edilməlidir ki, XXI əsrin ali təhsil sistemi bilik və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına bağlı olaraq formalaşır və “tədris” əvəzinə “öyrənmə” anlayışı ön plana keçir.

Bu əsasda innovasiya proseslərini həyata keçirmək üçün pedaqoji prosesin effektivliyi təmin olunmalı, həmin prosesin məhsuldarlığı artırılmalı, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi kimi tələblər diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, hazırda istər orta, istərsə də ali məktəblərdə getdikcə daha çox praktiki həllini tapan fəal, interaktiv, kommunikativ, kooperativ və başqa metod və üsullar, eləcə də, bir çox innovasiya elementləri məhz müəllim və metodistlərin yaradıcı axtarışlarının nəticəsidir. Yəni son illər təhsilimizdə tətbiq olunan yeniliklər, təlimin təşkilinə standartlara uyğun yanaşma, onu forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar novator müəllimlərin nailiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Bu müddət ərzində müxtəlif metodlar, üsullar və yanaşmalar təklif olunmuş və ya inkişaf etdirilmişdir.

Kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativlik prinsipi isə bu işin kommunikasiya vasitəsilə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada qarşıya

qoyulan məqsəd kommunikativ məqsədlərinə çatmaq üçün onlara yardımçı Olmaqdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil vahidləri və nitq strukturları, hazır şəkildə deyil, lüğətlər və eyni zamanda digər orijinal vasitələrlə öyrənilir. Son zamanlar kommunikativ yönümlü təlim əsas diqqət mərkəzindədir. Lakin, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir metod təkml deyil, metodların hər birinin konkret təlim kontekstinə uyğun şəkildə əlaqələndirilməsi tədris prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Müxtəlif təlim şəraitində istifadə edilə biləcək vahid metod yoxdur. [1,s.34].

Qeyd etməliyik ki, tədrisin qrammatikayönümlü olmasında da kifayət qədər müsbət cəhətlər də vardır. Qrammatika yönümlü metoddan danışarkən burada xüsusi qeyd olunmalı məsələ tələbələrin vərdişlərə daha düzgün yiyələnməsidir. Bu zaman tələbələr nitqlərini daha da düzgün qura bilirlər.

Qrammatikanın kommunikativ yönümlü təlimi zamanı tələbələr daha fəal, yaradıcı, təşəbbüskar olmaları ilə yanaşı, xüsusilə qrammatik baxımdan səhvlər buraxmağa meyilli olurlar.

Bizcə, burada ilk növbədə məqsədlər düzgün müəyyənləşməlidir. Məqsədlərin düzgün qoyulması təlim prosesində çox şeyi həll edir. Müəllimin tələbələri fəaliyyətə cəlb etməsi, sual-cavab, dialoqlar, tapşırıqlar və s. işin səmərəsini artırmağa xidmət edir. Burada yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlər də xüsusi önəm daşıyır.

Xüsusilə, qeyd edilməli məsələ burada psixoloji inkişafın nəzərə alınmasıdır. Belə ki, müəllim psixoloji inkişafa təsir edən ən güclü amillər sırasındadır.

Pedaqoji prosesdə əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipinə görə müəllim pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadə edən zamanı çalışır ki, tələbələrin müşahidə etdikləri cisimlərə dair təəssüratları qavrayış və təsəvvür səviyyəsində qalmasın, əyanilik ümumiləşdirmə vasitəsinə, müvafiq anlayışları formalaşdırmaq vasitəsinə çevrilsin. Xüsusilə də, dil bacarıq və vərdişlərinin öyrədilməsi və yoxlanması zamanı əyani vəsaitlər olmadan keçinmək mümkün deyildir. Əgər tələbələrə səslər

öyrədilirsə, mütləq onların düzgün tələffüz qaydalarını hazır dialoq və monoloq vasitəsi ilə dinləmək lazımdır.

Qrammatikanın tədrisi zamanı, şərti əyani vasitələrdən olan sxemlər və cədvəllərin istifadəsi məqsədəuyğundur. Dil bacarıq və vərdişlərinin yoxlanılması zamanı da eyni vəsaitlərin olması vacib şərtlərdən hesab olunur. Məhz bu üsulla müəllim tələbələrinin mənimsəmə səviyyələrini və vəsaitlərlə işləmə bacarıqlarını təyin edir. Müəllimin keçdiyi dərs rəngarəng və müxtəlifliklərlə dolu olmalıdır. Ona görə də müxtəlif üsullardan istifadə prinsipi tələb edir ki, müəllim pedaqoji proses zamanı mövzunun mahiyyətini şüurlu şəkildə başa düşməyə xidmət edə bilən bir deyil, bir neçə üsuldən istifadə etsin. Belə bir şəraitdə tələbələrin nəinki mümkün qədər duyğu orqanları fəallaşır, bununla yanaşı, onların təfəkkürləri də hərəkətə keçir.

Pedaqoji prosesdə nikbinlik prinsipi qeyd edir ki, pedaqoji işdə müəllimin nikbinliyi, inamı gücləndikcə uğurları da artır. Müəllimin dərsi ürəkaçan olarsa, bu zaman istədiyimiz nəticələri əldə edə bilərik. Pedaqoji prosesdə hörmət və tələbkərləliyin vəhdəti prinsipi də vacib sayılır. Pedaqoji prosesdə tələblərdə vahidlik prinsipi, sözlə əməlin birliyi tədris prosesinin səmərəliliyini şərtləndirən amillər sırasındadır. Hər bir təlim şəraitində eyni müvəffəqiyyətlə istifadə edilə bilən, universal bir metod mövcud deyil. [12, s.56] Qrammatik yönümlü təlim daha çox nəzəri biliklərin əldə edilməsi, proqramda verilən qrammatik strukturlar haqqında məlumatın əldə edilməsinə üstünlük verir. Əldə edilmiş biliklərin praktikaya tətbiq edilməsi məsələsi isə arxa planda qalır. Diqqət mərkəzində olan əsas məsələ isə qrammatik materialların istifadə edilməsi haqqında qaydaların mənimsənilməsi, və həmin materiallardan istifadə edərkən səhvlərə yol verilməməsidir. Beləliklə, qrammatikanın mənimsənilməsinin əsas göstəricisi düzgün əməliyyatların aparılması hesab edilir. Müvafiq olaraq, qrammatik yönümlü tədris qoyulan məqsədə, yəni xarici dil materiallarının düzgün şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına nail olmaq istiqamətində qurulur. Aşağı kurs tələbələrində əsas diqqət nitqin formal cəhətlərinə deyil, onun məzmununa

yönəldilməlidir. Bu da müvafiq vərdiş və bacarıqların, o cümlədən, leksik, qrammatik, tələffüz vərdiş və bacarıqlarının yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur.[2, s.34]

Tələbələrə yeni qrammatik strukturların təqdim edilməsinin bir neçə yolu vardır:

- Bilavasitə qrammatikanın öyrədilməsi zamanı müəllim qrammatik qaydaları tələbələrə izah edir və lazım olan məlumatları verir.
- Qrammatikanın vasitəli yolla öyrədilməsi zamanı müəllim tələbələrə heç bir izahat verməsə də qrammatik materialların mənimsənilməsində müxtəlif yollarla yardımçı olur.

Qrammatikanın bilavasitə öyrədilməsi prosesində müəllim qaydaları tələbələrə izah edir və müvafiq biliklərlə təmin edir. Məsələn, ingilis dilində ümumi suallara aid qaydaları izah edərkən, müəllim indiki qeyri-müəyyən zamanda “can” modal feli vasitəsilə sual vermək formasını xəbər və mübtadən yerlərini dəyişərməklə modal feli cümlənin əvvəlinə keçirməyin vacibliyi barədə tələbələrə məlumat verir:

I can speak English.

Can you speak English?

Qrammatika mətnə istinad olunaraq təqdim edilə bilər. Qrammatikanın bilavasitə təqdim edilməsinin daha bir yolu tələbələrdən təqdim edilən mətnə mənimsənilməsi nəzərdə tutulan qrammatik strukturların altından xətt çəkməyi xahiş etməkdir. Sonra tələbələr özləri müstəqil surətdə qrammatik qaydaları işləyib təqdim etməlidirlər. Bu tipli tapşırıqlar cütlük və ya qrup şəklində müzakirə edilə bilər. Tələbələrə düzgün istiqamətə yönəltmək məqsədilə müəllim onlara müvafiq tapşırıqlar verə bilər. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasına aid verilən felləri göstərin:

He looked so defenceless lying there, his hair ruffled and his face shadowed with exhaustion. [55, p. 89]

He has turned her world and her hopes upside-down, apparently without a second thought, and she couldn't allow him to think they might have a future - she had too much to protect now. [55, p. 100]

She took a deep breath to control her growing anger, clenching her hands into fists and standing stiffly erect to minimise the tremors which shook her whole body. [55, p. 101]

Həmin üsullar qrammatik strukturların mənimsənilməsi prosesini daha maraqlı təşkil etmək üçün istifadə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan materialın mənimsədilməsi üçün təklif olunan iş üsulları birtipli və ya çoxtipli ola bilər. Birtipli məsələlərin həlli üçün ümumi olan cəhətlər tapılır və sxemləşdirilir, onların hamısı həmin model-sxem üzrə icra edilir. Bu prosesdə tədris materiallarının “step by step” mənimsənilməsi tələbənin idrak əməliyyatlarının məntiqi ardıcılığına əsasən həyata keçirilir. Tələbələrin sərbəst olaraq müəllim fəaliyyətini əvəz etməsi, onların tədqiqatçılıq bacarığının formalaşmasına imkan yaradır. Konkret nümunə əsasında deyilənlərə münasibətimizi aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik. Universitet tələbələrinə təqdim olunan qrammatik materiallar əvvəlcədən müəllim tərəfindən hazırlanmış model əsasında verilmir. Mövzuya dair dərstdə aparılan tədqiqat nəticəsində materialın başa düşülməsi mərhələsindən sonra tələbələr özləri tətbiq etmə (practice) mərhələsində qrammatik modelləri hazırlamağa başlayırlar.

Məsələn:

	<p>when he last went to his hometown which of his friends came to say good-bye to him which of his family went shopping to get some food</p>
--	--

Ask your friend	<p>whether the railway station is far from his journey</p> <p>whether he had a pleasant journey.</p> <p>how many friends came to the station to meet him.</p> <p>how long they had to wait</p>
-----------------	--

Nümunə kimi təqdim etdiyimiz birtipli tapşırıqın yerinə yetirilməsi üçün (tələbələrdən verilmiş informasiyanın açılışı tələb olunur) daha bir neçə tipli cümlə modelləri hazırlanmalıdır. Lakin bu cür tapşırıqlara müraciət etməklə problemlərin həllini təmin etmək mümkün deyil. Bu cür əməliyyatlar bu və ya digər təlim situasiyasında mənimsənilməli olan leksik vahidlərin seçilməsi prosesində müəllim və tələbələri istiqamətləndirmək məqsədilə, bir növ bələdçi kimi istifadə edilə bilər. Qeyd edildiyi kimi, müzakirə obyektinə olan ikinci amil çətinlik göstəricisidir. Adətən dil materiallarının təqdim edilməsi və mənimsənilməsindən danışarkən, asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru irəliləmək tövsiyə edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, lüğət vahidlərinin mənimsənilməsinin çətinlik dərəcəsinə müəyyənləşdirərkən, adətən həmin prosesə tələb edilən vaxt müddətini əsas tuturlar. Eyni zamanda, problemi araşdıran müəlliflərin fikrincə, “çətinlik” meyarının kifayət qədər etibarlı və inandırıcı olması məsələsi birmənalı şəkildə qəbul edilmir və mübahisələrə səbəb olur. Burada “çətinlik” məfhumunun əsasında duran səbəblər fonologiya, morfologiya, sintaksis, leksika, və s. ilə əlaqədar ola bilər. Onu da demək lazımdır ki, bir qrup tələbələrinin çətin hesab etdikləri dil və nitq vahidləri, başqa tələbələr üçün heç bir çətinlik törətməyə bilər.

Dinləmə prosesində çətinliklərə səbəb olan əsas amillərdən biri ana dilinin mənfi təsiridir. Təcrübənin göstərdiyi və tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, çox vaxt həm semantik, həm də qrammatik mənası baxımından kifayət qədər mürəkkəb olan və

tələbələr üçün çətin olan, işlədilmə tezliyi göstəricisi kifayət qədər yüksək olan sözləri aşağı kurslarda tələbələr tərəfindən mənimsənilməli olurlar. Misal olaraq, forma baxımdan sadə olan və tez-tez işlənən sözlər “make” və “do” Azərbaycan dilində bir sözlə “etmək” kimi tərcümə edilir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, ilk baxışdan kifayət qədər sadə olan və müvafiq olaraq, tələbələr üçün asan olan bu cütlük əslində çətinliklərə və çoxsaylı səhvlərə səbəb olur. Hətta yuxarı kurs tələbələri “do” və “make” felləri istifadə etməkdə çətinlik çəkir.

Qrammatikanın induktiv yolla öyrədilməsində müqayisə xüsusi rola malikdir. Burada təklif edilən üsullardan biri oxşar strukturların müəllim tərəfindən lövhədə göstərilməsi, forma, məna, ifadə tərzini nöqtəyi nəzərindən fərqlərin izah edilməsidir. Daha sonra isə tapşırıqların tələbələr tərəfindən yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Bu üsulun zaman formalarının müqayisəsi baxımından istifadəsi arzu olunandır.

Death, oh, death! The world all blood, and the blood all writing with death. The soul like the tiniest little light out on a dark sea, the sea of blood. And the light guttering, beating, pulsing in a windless storm, wishing it could go out, yet unable. [56, s. 39]

The thick darkness of blood alone it should be one great lapse into the thick, darkness of blood in agony.

Better the terrible work should go forward, the dissolving into the black sea of death, in the extremity of dissolution, than that there should be any reaching back towards life.

Let the black sea of death itself

Solve the problem of futurity.

Let the will of man break and give up. [56, s. 39]

Qrammatikanın vasitəli yolla təqdim edilməsi müəllim tərəfindən tələbələrin diqqətinin bu və ya digər qrammatik məlumat və ya qrammatik struktur üzərində cəmləşdirilməsini nəzərdə tutmur. Belə ki, müəllim tələbələrə bir hekayə söyləməklə süjet ilə bağlı situativ assosiasiya yaratmış olur.

Dərsdə mənimsənilməli olan qrammatik strukturlar “He would have....| He wouldnt have|” və ya I should be..., I could be..., let the... və s. izahı zamanı yuxarıdakı cümlələrdən istifadə etmək olar. Sonra müəllim tələbələrə hekayənin məzmununa aid suallar ünvanlayır. Müəllim tərəfindən verilən sualların tərtibatı tələbələrin cavablarında öz əksini tapmalıdır. Sözü gedən qrammatik strukturların tələbələrin cavablarında istifadəsini müəllim görmədikdə, müəllim diqqəti həmin strukturlara yönəltməlidir.

“Would have to...| wouldn't have to ... və s. strukturlarından istifadə etmək şərtilə tələbələr özlərinin situasiya və ya dialoqlarını qurmağa təhrik edilir. Müvafiq qrammatik materialın tələbələr tərəfindən başa düşülməsini yoxlamaq üçün müəllim suallar ünvanlaya bilər.

Qrammatikanın təlimi prosesində, daha doğrusu qrammatik strukturların təqdim edilməsi zamanı şəkillər, diaqram və müvafiq cədvəllərdən istifadə tədris prosesini daha məzmunlu və başadüşülən edir. Xüsusilə, əyani vasitələrlə öyrənməyə üstünlük verən tələbələr üçün daha da səmərəli olur. Təqdim edilmiş yeni qrammatik strukturların mənası başa düşüldükdən sonra, onlara dərhal həmin strukturları şifahi nitq, yazı, oxu və dinləyib-anlama fəaliyyət növlərində istifadə etmək imkanları verilməlidir.

Mənimsənilməli olan “should have”, “shouldn't have” qrammatik strukturuna nəzər salaq:

Tələbələr lövhədə yazılmış replikalardan istifadə edərək dialoq qurmalıdırlar. Very cold
- Warn your jacket.

Feel sleepy - Gone to bed earlier.

Can't see the blackboard — Brought glasses.

Tələbələr replikalardan istifadə edərkən aşağıdakı şəkildə dialoq qurur:

I m very cold - you should have worn your jacket.

I feel sleepy — you should have gone to bed earlier.

I can't see the blackboard - you should have brought glasses

Dərsin növbəti mərhələsi dialoqların qurulması ilə bağlıdır. Burada yaradıcı olmaq vacib şərtlərdən sayılır. Başlanğıcda tələbələrin fəaliyyəti müəllim tərəfindən

idarə edildiyi halda, yaradıcı pillədə müəllim tələbələrin fəaliyyətini istiqamətləndirməklə kifayətlənir.

Beləliklə, tələbələrdə mənimsənilmiş strukturların yaradıcı nitq fəaliyyətində istifadə etmək bacarığı formalaşdırılır.

Qrammatikanın tədrisində mövcud olan əsas çətinlik - müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə sözlərin formalarını dəyişmək və cümlədə müvafiq yerlərdə işlətmək və s. kimi bacarıq və vərdislərə yiyələnməkdir.

İngilis dili qrammatikası üçün olduqca əhəmiyyətli olan qaydasız fellər mövzusunun tələbələrə kommunikativ yönümlü surətdə aşılarkən, onlara müəyyən yaş dövrlərində (uşaqlıqda, yeniyetmə dövründə) yaşadıkları hadisələri yazılı şəkildə təsvir etmək haqqında tapşırıq verilir. Tələbələr həyatı ilə bilavasitə bağlı olan yaradıcı fəaliyyət növlərini yerinə yetirməklə dərslikdə olan mətn və ya hər hansı müzakirə edilən mövzuya dair özlərinin fikir, ideya və mövqelərini ifadə etmək imkanını əldə edirlər. Tələbələr bu cür yaradıcı xarakterli fəaliyyət növlərinə fəal iştirakçı qismində cəlb etməklə xarici dilin təlimi prosesini, o cümlədəndə qrammatikanın öyrədilməsi prosesini tələbələr üçün daha maraqlı etmək və daha uğurlu nəticələri əldə etmək üçün imkanlar yaradır.

Qrammatikanın təlimində obyektiv qiymətləndirilmə vacib şərtədir. Mənimsənilmiş nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsinə gəldikdə, burada Çoxsaylı problemlərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Qrammatikanın təlimi üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, onlar əksər hallarda felin zaman formaları, feli tərkiblər, felin məchul növü və s. bu kimi mövzuları özlərində ehtiva edir.

Kommunikativ təlim prinsiplərini üstün tutan alim və müəllimlərin fikrincə, hər hansı xaric dilin, o cümlədəndə global ünsiyyət dili olan ingilis dilinin öyrədib-öyrənilməsinin əsas səbəbi kommunikasiyaya yiyələnməkdir. Əks təqdirdə hər hansı linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və uğursuz sonluqla

nəticələnəcəkdir. [2, s.12] Qrammatik biliklərə, eləcə də müvafiq bacarıqlara yiyələnmiş dil daşıyıcıları qrammatika ilə bağlı heç bir çətinliklə üzləşmir.

Dil daşıyıcısı olmayan, xarici dilləri, o cümlədən ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə öyrənən tələbələrə müvafiq vərdişlərin aşılması zəruridir. İngilis dilində qrammatikanın dil daşıyıcıları olmayan insanlara öyrədilməsi problemini tədqiq edən L.Wilson yazır ki, kifayət qədər zəngin lüğət ehtiyatına malik olan və bu səbəbdən, mətnin sintaktik quruluşuna kifayət qədər diqqət yetirə bilməyən dil daşıyıcılarından fərqli olaraq dil daşıyıcıları olmayanlar mətnin sintaktik quruluşunu başa düşmədən, burada olan əsas məna və məlumatları qavramaqda çətinlik çəkir. [47, s.260] Müəllifin göstərdiyi başqa səbəblər mətndə olan strukturları mənimsəməklə tələbələrdə əsas məzmunu əhatə edən leksik vahidlərin kontekstual şəkildə mənimsənilməsi üçün imkan yaratdığından bəhs edir.

İngilis dilinin tədrisinin ilkin mərhələsində tələbələrə materialları dekodlaşdırmaq, yəni onların mənalarını açmaq bacarığının aşılması əsas məqsəd kimi irəli sürülür. Sözügedən mərhələdə əsasən yazı və oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün mənimsənilməsi zəruri olan qrammatik strukturların öyrənilməsi vacibdir.

Qrammatik strukturların mənimsənilməsi prosesini səmərələşdirmək məqsədilə müəllim həmin strukturları tələbələrə təqdim etməli, cümlədə söz sırasında vacib və əhəmiyyətli olan funksional sözlər haqqında məlumatlandırmalıdır. Doğma dili Azərbaycan dili olan və ingilis dilini ixtisas kimi öyrənən tələbələrə müqayisə edilən bu iki dildə söz sırasının tamamilə fərqli olduğu haqda məlumat verilməli və onların diqqəti məhz fərqli olan tərəflərə istiqamətlənməlidir. Başqa sözlə, tələbələr qısa formada qrammatik qaydaların linqvistik izahatları ilə silahlanmalıdırlar. [27, s.264- 265] İlkin mərhələdə tələbələrə təkrarlamaq məqsədilə artıq mənimsənilmiş strukturlar lövhədə yazılır.

- He leans too much.
- We can't afford to take risks.

- She took her umbrella.

Cümlələri lövhədə yazdıqda, müəllim tələbələrə aşağıdakı tipli suallarla müraciət edir:

- Who leans too much?
- How much does he know?
- Who can't afford to take risks?
- What can't he do?
- What did she do?
- Who took her umbrella?
- What did she take?

Sonrakı mərhələdə müəllim tələbələrə mətndə olan yeni strukturları təqdim edir. Bu məqsədlə müəllim artıq təqdim edilmiş birinci və ikinci cümlələri birləşdirərkən, yeni cümlə qurmağı tələbələrə tapşırır.

- We can't afford to take risks because he knows too much.
- Being a “good gossip” you also need a good audience who give plenty of appropriate feedback.

Müəllim tələbələrdən birinci cümlədə “because”, ikinci cümlədə isə “who” sözlərinin mənasını və onların cümlədə yetirdiyi funksiyaya dair suallar verir:

T: What does “because” mean in the sentence?

What are the two sentences in the sentence given?

- What does “who” mean in the sentence? How many sentences are there in sentence? What are they?

Təqdim olunan cümlələrin quruluşunun tələbələr üçün çətin olduğundan, müəllim bir neçə mürəkkəb cümlə nümunələrini əlavə olaraq tələbələrə təqdim etməlidir.

- The English women all agree that a particular tone of voice was considered appropriate for gossip.
- Many of the women complain that men fail to adopt the correct tone of voice.

Bu cümlələri təqdim etdikdən sonra müəllim “who, that, because” ilə başlayan cümlələrin budaq cümlələr olduğunu tələbələrə deyir. Bundan sonra tələbələrə budaq

cümləli mürəkkəb cümlələr təqdim edilir. Sonra cümlələrə aid sualları cavablandırmaq təklif edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təlimin bu mərhələsində tələbələrə mənimsənilməli olan qrammatik strukturların nitqlərində istifadə edilməsi ilə produktiv xarakterli tapşırıqların verilməsi tövsiyə edilmir. Burada başlıca məqsəd yalnız qrammatik strukturların mətnlərin məzmununu başa düşmək üçün mənimsənilməsidir.

Yazılı şəkildə yerinə yetirilən tapşırıqlara misal olaraq, bir neçə cümləni lövhədə yazmaq, sonra isə onları birləşdirərək mürəkkəb cümlə düzəltmək tövsiyə edilir, 5-6 sadə cümlədən bir cümlə düzəltmək kifayət qədər çətin məsələdir. Bu tapşırığın tələbələr tərəfindən qrup şəklində yerinə yetirilməsi daha münasibdir.

Qrammatika ilə bağlı olan əsas problem mətnlərin məzmununun başa düşülməsi üçün mənimsənilmiş qrammatik strukturların daha sonra produktiv məqsədlərlə, yazı prosesində yaradıcı şəkildə istifadə etmək məsələsidir. Bu cür strukturların hər birinin tədris mərhələsinə uyğun şəkildə siyahısı tərtib edilməlidir.

Aşağı mərhələdə çətinliklərə səbəb olan qrammatik strukturlar orta mərhələdə heç bir çətinlik törətmir, orta mərhələdə olan tələbələr üçün çətin olan strukturlar tədrisin yuxarı mərhələsində heç bir çətinliyə səbəb olmur. Xarici dil tədrisinin yuxarı mərhələsində olan və həqiqətən həmin səviyyəyə uyğun olan bilik, bacarıq və qabiliyyətləri nümayiş etdirən tələbələr dili cümlə səviyyəsində deyil, cümlə səviyyəsindən daha üstün səviyyədə mənimsəyir.

Mənimsənilməli olan qrammatik strukturlarının siyahısının tərtib edilməsi müəyyən mənada çətin məsələdir. Təqdim olunan cümlələrin quruluşu tələbələr üçün çətin olduğundan, müəllim bir neçə mürəkkəb cümlə nümunələrini əlavə olaraq tələbələrə təqdim etməlidir.

Lakin qrammatikanın tədrisi zamanı tələbələri istiqamətləndirmək məqsədilə siyahıdan istifadə edilə bilər.

H.Raz tərəfindən hazırlanmış siyahı aşağıdakı şəkildə təqdim edilə bilər:
Mətnlərin qavranılması üçün mənimsənilməsi tövsiyə edilən qrammatik

strukturların siyahısı.

1. there is/there are
2. bağlayıcılar
3. əvəzedici sözlər (not did he, she said so)
4. “finally”, “moreover” tipli bağlayıcı sözlər, durğu işarələri
5. passives, statives and irregular past participles
6. relative clauses
7. nominalizations
8. infinitives
9. participial constructions
10. transposed elements
11. negations. [41. s. 17]

Müəllifin fikrincə, qrammatikanın passiv şəkildə mənimsənilməsi üçün işlənmiş bu sxem onun daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini təmin edə bilər.

İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr ayrı-ayrı cümlələr deyil, paraqraflar üzərində və daha üstün səviyyədə iş aparmalıdır.

Mətnləri düzgün şəkildə başa düşmək üçün, tələbələr əsas ideya və ikinci dərəcəli məlumatları başa düşməli, müxtəlif üslubi üsullar haqqında məlumatlı olmalı; şifahi nitqin müxtəlif növlərinə uyğun olan struktur ilə tanış olmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində proqramlara müvafiq fəaliyyət növlərini əhatə edən çalışma və tapşırıqlar daxil edilməlidir.

Hər bir dərsin sonunda müxtəlif xarakterli tapşırıqları yerinə yetirməklə, tələbələri müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməklə, onlara qrammatik vərdişlərin aşılmasını prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün lazımı şəraiti yaratmaq mümkündür.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyinə görə, sözlərin öyrənilməsi üç əsas istiqamətdə aparılmalıdır: Birinci qrupa funksional sözlər, yəni cümlədə müəyyən funksiyaları yerinə yetirən sözlər aid edilir. İkinci qrupa qaydasız fellər, xüsusi cəm formaları olan

isimlərə aid edilir. Üçüncü qrupa isə sözlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri aid edilir.

Məqsəd eyniköklü sözləri başa düşmək bacarığını aşılamaqdır. “-ality” isim düzəldici suffiksi və “-ize” feil düzəldici suffiksləri haqqında məlumatı olan tələbələrin “nationality” and “nationalize” sözlərinin mənalarını başa düşmək ehtimalı olduqca böyükdür.

Eyniliklə, “behave” felinin mənasını bilən və “al” sifət düzəldici suffiksi və “our” isim düzəldici suffiksi haqqında məlumatı olan dinləyici “behaviour” və “behavioural” sözləri olan cümlələri asanlıqla başa düşəcəklər.

He behaved as if nothing had happened.

There are hidden, unspoken rules of English behaviour.

He is interested in behavioural sciences.

Bu siyahıya “globe, global, globalize, globalization”, “culture, cultural, cultured” və s. bu kimi eyni köklü sözləri daxil etmək olar.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, qeyd etmək lazımdır ki, dilin aspektləri olan qrammatika və leksika ilə bağlı olan çalışmaların yerinə yetirməkdə əsas məqsəd tələbələrin diqqətinin nitqin formal cəhətlərinə deyil, mətnin məzmununa yönəldilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasıdır.

Məşhur dilçi alim S.Riksonun üsulunu xatırlamamaq qeyri-mümkündür. S.Riksonun təklif etdiyi bu üsul tələbələrin say, çoxları siniflərdə xarici dildə tələbələrin fərdi fəaliyyəti üçün maksimum şəraitin təmin edilməsini mümkün edir. Təklif edilən üsulun əsasən, təşkil edən nəzərdə tutulan məmin ayn-ayr, sintaktik sez qruplarına bölünməsi və onların deyilməsi və yaxud bərkədən oxunulmasıdır.

[45,s.89] Tələbələr mənə daşıyan sintaktik qrupları ayrı-ayrılıqda oxuyur, sonra mətnə baxmadan onları əzbərdən deyir. Bu üsul tələbələrə yalnız mətni sintaktik mənə qruplarına bölərək oxumaq və dinləmək bacarığını onlara aşılamaq deyil, həm də tələbələrin qısamüddətli hafizəsinin inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaratmış olur. Bu

üsulu həm də tələbələrə ingilis dilinin intonasiyasının öyrədilməsi məqsədilə istifadə edilə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin qısamüddətli hafizələrinin inkişaf etdirilməsi və intonasiyanın öyrədilməsi bilavasitə eşidib-anlamanın təlimi prosesi ilə bağlı olan məsələ üsul, yalnız eşidib-anlama olduğundan intonasiyanın mənimsənilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir.

Birinci növbədə, tələbələrə aşağıdakı məlumatların verilməsi məsləhət görülür:

İngilis dilində sözlərin böyük əksəriyyəti bir neçə nitq hissəsinə aid edilə bilər. Belə ki, eyni söz isim, fel, sifət, zərf, sözünü və digər funksiyaları yerinə yetirə bilər. Əslində, sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirən həmin sözün cümlə daxilində tutduğu yer və onun hansı funksiyayı yerinə yetirilməsidir. Məsələn, “act” sözü həm isim, həm də fel ola bilər.

Aşağıdakı cümlələrdə “act” sözünün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirin:

12. I caught him in the act.

13. You acted wisely.

14. We must act quickly

Yuxarıdakı cümlələrdə “act” sözünün mənaları arasında əlaqənin olub-olmaması haqqında nə deyə bilərsiniz?

Qeyd edilməlidir ki, sözlərin ifadə etdiyi mənalar arasında olan yaxınlığın dərəcəsi müxtəlif ola bilər.

İngilis dilində çoxmənalılıq geniş yayıldığından burada sözlərin böyük əksəriyyəti çoxmənalı sözlərdən ibarətdir. Misal olaraq, “take” və “head” sözlərini göstərmək olar. Belə ki, “take”feli 24 mənaya malik olduğu halda, “head” sözü 39 mənaya malikdir. Şübhəsiz, polisemiya hallarının mövcudluğu ingilis dilini öyrənən insanlar üçün, xüsusilə də ana dillərində bu hadisəyə nadir hallarda rast gələn azərbaycanlı tələbələr üçün çoxsaylı problem və çətinliklər yaradır.

2.2. Qrammatik vərdişlərin aşılmasına yönəldilmiş çalışmalar sistemi

Qrammatik vərdişlərin aşılmasında çalışmalar mühüm rol oynayır. Yeni qrammatik strukturları yazılı nitq prosesində istifadə etmək məqsədilə tələbələrə olduqca səmərəli olan yazılı çalışmalar təqdim edilə bilər. Belə ki, tələbələrə mətn təqdim edilə və həmin mətnə bütün fellərin indiki zamandan keçmiş zamana dəyişdirmək tapşırığı verilə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcı xarakterli tapşırıqlar yeni dil vahidini sərbəst şəkildə istifadə etmək imkanını tələbələrə verir. Tələbələrə müxtəlif köməkçi fellər vasitəsilə ümumi sual (“yes” or “no” questions) vermək bacarığını formalaşdırmaq məqsədilə aşağıdakı çalışmaları vermək mümkündür.

They opened their books.

Did they open their books ?

Yes, they did. / No, they didn't.

Sözü gedən fəaliyyət növü qrup şəklində təkrar edilə bilər. Bu zaman sual- cavab vasitəsilə ünsiyyətə girən tələbələrin sayı xeyli çoxalır.

“Prejudice is often reflected in the way we talk about, or refuse to talk about, certain topics. The way “perfidious” and “Albion” are generally associated in France reflects what many French people subconsciously feel about the British. Or, to take another example, when some time ago a racist incident in a large German town was widely reported in the Dutch press, one broadcasting company took it upon itself to organize a postcard protest”. [57, s.54]

Bu mətnə aid sual cümlələrini dəstəkləyən kifayət qədər yanaşmalar ola bilər.

1) Pre-set questions.

1. What is the reputation of neighbouring cultures in your country?
2. Do the languages of neighbouring cultures figure in the school curriculum?
3. Why and how should one try to overcome these stereotypical points of view?
4. Do you think that cherishing stereotypes about the inhabitants of neighbouring countries helps toward mutual understanding?
5. Does talking about such topics help to start some people think?

Burada kifayət qədər sual cümlələrinin öyrədilməsinə yönəldilmiş tapşırıqlara

rast gəlmək mümkündür.

2) Match the words 1 to 10 with a to j.

1. to be widely	a. information
2. stereotypical	b. respects
3. source of stereotypical	c. of a reputation
4. to have much	d. restaurant
5. in many	e. extent
6. to enjoy	f. farther away
7. a four-star	g. views
8. upper-class	h. reported
9. to a lesson	i. a high reputation
10. somewhat	j. culture

3) Insert missing words given in a jumbled format.

too lesser extent;

foreign behaviour;

generally associated;

look upon;

stereotypical views;

upper-class culture;

was widely reported;

to have much of a reputation;

to take another example;

subconsciously feel;

somewhat farther away.

1. Stereotyping ....

2. The way “perfidious” and “Albion” are ... in France reflects what many French people ... about the British.
3. Or, ..., when some time ago an incident in a large German town ... in the Dutch press.
4. Similar stereotypes exist in many countries about the neighbours and ... about the inhabitants of countries ....
5. The Dutch ... the English as friendly and approachable people.
6. The French are too far away ....
7. French is still the language of... .
8. Members of one culture cherish ... of members of other culture.

4) Working in groups, complete unfinished utterances.

1. Prejudice is often reflected in the way ....
  - a)many French people feel about the English
  - b)we talk about, or refuse to talk about, certain topics
  - c)to organize a postcard protest
2. Members of one culture... .
  - a)cherish stereotypical views of members of other cultures
  - b)look upon the English as friendly and approachable people
  - c)enjoy a high reputation in the Netherlands
3. One learners learn a language because...
  - a)there are **no** simple **Solutions** with this **kind** of situation
  - b)to be able to communicate with its native speakers and others who use the language as a lingua franca
  - c)because English is fairly important for international communication, and the rest hardly deserves attention
4. Cherishing stereotypes about the inhabitants of neighbouring countries ...
  - a)will not help towards mutual understanding

b) may help to start some people thinking

c) are severely limited, unfortunately

5. Much time should be set aside ....

a) to have a “bad” connotation

b) for banning a book

c) for becoming acquainted with “everyday living” as organized in your culture

Aşağıdakı tapşırıqlara nəzər salmaq:

1. Pre-set questions.

2. What do you know about American holidays?

3. How many States are there in the USA?

4. What do you know about Puritans?

5. Who are Native Americans?

6. Do you know anything about two Sundays observed in special ways?

2) Answers to the following questions.

1. When did a ship named “Mayflower” bring 102 English men and women?

2. Who were the ship’s passengers?

3. Who wanted to reform the Church of England?

4. Why did the ship’s passengers come to America?

5. What area did the Pilgrims come to?

Bu mətnə də kifayət qədər “wh” tipli sual cümlələrinə rast gəlinir.

3) Match the words 1 to 10 with a to j.

a) religious	a) of England
b) to be	b) and help fforn the Indians
c) the Church	c) in place with somebody

d) to found	d) a feast
e) to practise	e) turkey
f) with advice	f) American
g) to live	g) Religion without
h) to hold	interference
i) wild	h) unpopular
j) uniquely	i) a community
	j) sect

4) Insert missing words given in a jumbled format.

rocky coast;

was unpopular;

wild turkey; is native to;

to celebrate;

held a feast; as well as they could; to reform;

to found a community; practise;

without interference;

uninhabited;

Native Americans;

1. It was late in the year when the Pilgrims landed and ... the colony they called Plymouth.
2. In spring, ... from the Indians, with whom they ..., the Pilgrims prepared ... for the next winter.
3. The people living there were ..., the people most Americans refer to as ...
4. ... the good harvest, the Pilgrims ... which features, among many other foods, ..., which ... North America.

Put the article in the right form.(a, an, the)

1. Nearing his club at last he stopped to buy ... paper [53, s.81]
2. Retracing his steps towards ... Rainbow, he questioned his own sensations. Opening ... landing window, he listened [53, s.109]
3. Harold Gattley's new girlfriend - ... redhair / alone received no fission. [52, s.393]
4. **Quivering** from ... defeat of his hopes, with ...green morocco case still flat against his heart. Soames revolved thoughts bitter as death. [53, s.123]
- 5.1 might have spoken of... economic position of woman, of... contract tacit and avert.
- 6.Entering, he had noticed that... several people were already seated at little round green tables with little pots of fresh flowers on them and **Brittany** ware plate [53, s.35]

Circle the right phrases. Tick if both are possible.

1. I m supposed to take / I have to take the medicine every day.
2. I can hear / I am hearing voices in the flat next door. I thought the neighbors were away.
3. It looks as if / as though there's going to be a storm tonight.
4. **You should have listened / You should listen to my advice, but it's too late now.**
5. It is not allowed / is not permitted to feed any of the animals.
6. You look / You seem a bit down today. Is everything OK?
7. This coffee tastes like / tastes of tea. It's undrinkable!
8. You don't need to / You needn't be especially tall to join the police force nowadays.
9. I needn't have taken / I didn't need to take any summer clothes. In the end it was too cold to wear them.
10. It smells as if / like if someone has burnt the toast.

Rewrite the sentences using the **bold** word.

1. I made a big mistake, I only realized it years later. **HAD**

I only realized years later _____ .

2. Can you pay someone to fix the tap, please? It keeps dripping. **FIXED**

Can _____ ? It keeps dripping.

3. The Daily Mail says that the singer has been seen with another woman.

ACCORDING

_____ the singer has been seen with another woman.

Pay attention to the tenses.

She was a Princess of twenty-four hours standing, and it had taken her father twenty-four years to get his claim for the little agreed to in Petersburg. [57, s. 52]

She was only seventeen years old, my Nino, and went to the Lyceum of the Holy Queen Tamar". [57, s. 53]

This was it: the Mystery of the Unseen, the Gate of Sorrow, that leads to the Grace of the Redeemer. I pressed my lips together, and my hands gripped the window —sill. I saw the Hand of Fatima, and all the visible world sank away from [57, s. 234]

Növbəti tapşırıqlara nəzər yetirək. Kifayət qədər çətin görünən aşağıdakı tapşırıqlar tələbələr üçün asan olmaya bilər.

1. Re-write the following in the correct order:

1.entertainment, except, staff, is, tax, at, all, allowable, not, entertainment, for, expenditure

2.social, club, memberships, as, sports, and disallow, costs, such, customs, will, normally, HM Revenue, and, for, business, purposes, find, them, useful, even, if, you, however

3.fees, membership, professional, for, trade, and, and, bodies, of, Chambers, Commerce, of, normally, are, against, allowable, tax

2.Ask and answer the following questions, working in pairs.

1.What is the most important general rule?

2. When will an expense be allowable against tax?

3.When can the rule be harsh?

4. What is the second key tax concept?

Beləliklə, burada əsas məsələ müxtəlif mətnləri mənimsəmiş tələbələrin birgə fəaliyyətləridir. Eyni mövzuya dair müxtəlif münasibətləri olan tələbələr müzakirədə fəal surətdə iştirak etməli, fikir və mövqelərini əsaslandırılmış şəkildə, qrup yoldaşlarına çatdırmağa çalışmalıdır.

Bu istiqamətdə təşkil edilən təlim prosesi dil fakültələri tələbələrində və ixtisas dili olan ingilis dilində qrammatik vərdişlərin günün tələbələri səviyyəsində inkişaf etdirməklə bərabər, onlarda danışmaq, oxu və yazı vərdişlərinin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Təklif etdiyimiz tapşırıqlar sistemi tələbələrə ingilis dilində təlimin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təşkil edilməsini və həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət cəhətdən kifayət qədər yüksək göstəricilərin əldə edilməsini təmin edə bilər.

EKSPERİMENTAL TƏDRİS VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Eksperimentin təsvirinə keçməzdən əvvəl onun üç mərhələdən ibarət olduğunu və eksperimental tədrisin hər bir mərhələsinin konkret məqsədə xidmət etdiyini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, eksperimental tədrisin birinci mərhələsi müəyyənədicə xarakter daşıyır. Adından məlum olduğu kimi, bu mərhələnin əsas məqsədi dil fakültələrinin aşağı kurslarında tələbələrdə ixtisas dilində qrammatik vərdişlərin səviyyəsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Qoyulan məqsədə nail olmaq istiqamətində aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur:

1. Eksperimentdə iştirak edən kontrol və eksperiment qruplarının təyin edilməsi;
2. Müəyyənədicə ekspert qrupunun təyin edilməsi;
3. Qrammatik vərdişlərin səviyyəsini ifadə edən göstəricilərin müəyyən edilməsi;
4. Tələbələrin ingilis dilində qrammatik vərdişlərinin səviyyəsini ifadə edən göstəricilərin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün əsas meyarların sistemləşdirilmiş şəkildə işlənilib-hazırlanması;
5. Eksperiment və kontrol qrup tələbələrinin ingilis dilində qrammatik vərdişlərinin cari səviyyəsini təyin olunmuş əsas meyarlar üzrə yoxlanılması;
6. Müəyyənədicə eksperimentin nəticələrinin təyin olunmuş metodika üzrə təhlili.

Eksperimental tədrisin müəyyənədi mərhələsində Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil fakültəsinin I-II kurs tələbələri iştirak etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiya işində qarşımıza qoyulan məqsəd ixtisası dil olan fakültələrdə təhsil alan tələbələrə ingilis dilində qrammatikanın təlimi prosesini maraqlı təşkil etməklə onlarda qrammatik vərdişlərə günün tələblərinə cavab verən səviyyədə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir.

Müəyyənədi eksperiment 2017/2018-ci tədris ilində mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Eksperimentdə Təhsil fakültəsinin I-II kurs üzrə 6 qrupdan 94 tələbə iştirak etmişdir. Eksperimentə cəlb edilmiş qruplar kontrol və eksperiment qruplarına bölünmüşdür. 6 qrup(94 tələbə) kontrol qrupları və eksperiment qrupları kimi təyin olunmuşdur.

Eksperimentin II mərhələsində aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

- 1)Aşağı kurslarda təhsil alan tələbələrin qrammatik vərdişlərinin səviyyəsini tələb edilən səviyyəyə çatdırmaq üçün zəruri olan pedaqoji şərtləri müəyyən etmək,
- 2)Təklif edilən metodik model əsasında eksperimental tədrisi təşkil etmək.

Eksperiment və kontrol qruplarda keçilən dərslərin müqayisəsini ümumi şəkildə aşağıdakı cədvəldən aydın görmək mümkündür.

Kontrol və eksperimental qrupun nəticələrini aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar.

Cədvəl I.

Qruplar	Kontrol qrup	Eksperimental qrup
Tələbələrin sayı	47	47
Əldə edilən bilik	80%	90%

Dildən istifadə	60-70%	90-95%
Aktivlik dərəcəsi	80%	90%
Əməkdaşlıq	80-85%	85-90%
Motivasiya	75-80%	85%

Cədvəl II

Yerinə yetirilən fəaliyyət növü	Eksperimentdə iştirak edən I kurs tələbələri	Düzgün əməliyyat % hesabı ilə	Eksperimentdə iştirak edən II kurs tələbələri	Düzgün əməliyyat % hesabı ilə
1.Boş buraxılmış yerlərin müvafiq	Qr. 104b (16 nəfər)	Eksp.əvvəl 87%	Qr. 224a (15 nəfər)	Eksp.əvvəl 80%
		Eksp. sonra 90%		Eksp. sonra 96%
	Qr. 102a (16 nəfər)	Eksp.əvvəl 85,5%	Qr. 208 c (16 nəfər)	Eksp.əvvəl 73%
		Eksp. sonra 90%		Eksp. sonra

tərkiblərlə doldurulması				93%
	Qr. 119b (15 nəfər)	Eksp. əvvəl 72,5 %	Qr.215a (16 nəfər)	Eksp.əvvəl 72%
		Eksp. sonra 80%		Eksp. sonra 89%

Cədvəl III

Yerinə yetirilən fəaliyyət növü	Eksperimentdə iştirak edən I kurs tələbələri	Düzgün əməliyyat % hesabı ilə	Eksperimentdə iştirak edən II kurs tələbələri	Düzgün əməliyyat % hesabı ilə
1 Verilmiş məsdər	Qr. 104b (16 nəfər)	Eksp.əvvəl 63%	Qr. 224a (16 nəfər)	Eksp.əvvəl 81%
		Eksp. sonra 83%		Eksp. sonra 85%

tərkiblərinin düzgün yerləşdirilməsi	Qr. 102a (16 nəfər)	Eksp.əvvəl 76,5%	Qr. 208 c (16 nəfər)	Eksp.əvvəl əl 89%
		Eksp. sonra 80%		Eksp. sonra 91%
	Qr. 119rb (15 nəfər)	Eksp. əvvəl 72,5 %	Qr.215a (16 nəfər)	Eksp.əvvəl əl 72%
		Eksp. sonra 80%		Eksp. sonra 89%

Beləliklə, aparılan eksperimentdən məlum oldu ki:

- müəllimin tədris prosesinə eklektik yanaşması, şəraitdən və vəziyyətdən asılı olaraq, özünün kəşf etdiyi üsulları avtomatlaşdırması tədrisin keyfiyyətinə nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərir;
- müəllim kommunikasiyanı təmin etməyi bacaran ilkin model olmalıdır;
- əməkdaşlıq və motivasiyanın yüksək səviyyədə olması bilik səviyyəsinin yüksək olması ilə şərtlənir;
- müəllim tədris prosesinin əsas məsuliyyətini öz çiyinlərində daşıyır, səriştəli **müəllim effektiv tədris etməyə qabildir**. Yəni müəllimlər həm yüksək səriştəyə malik olmalı, həm də yaxşı müəllim olmaq üçün metodiki, pedaqoji və psixoloji biliklərlə silahlanmalıdırlar.

Aparılan ekperimental tədris müəlliminin təlim prosesində xüsusi rolu olduğunu açıq-aşkar sübut etdi. Eksperiment apardığımız qruplarda qrammatik vərdişlərin aşılınması prosesinin qənaətbəxş olduğunun şahidi olduq. Qrammatika dərslərində

“English grammar rules and exercises” dərslindəki çalışmaları yerinə yetirilməsində tələbələr kifayət qədər fəallıq göstərirdilər.

“The Participle”, “Constructions with the participle”, “The objective with the participial construction” mövzunu müəllim ətraflı şəkildə izah etdi. Tələbələrin motivasiyası kifayət qədər yüksək idi. Bu da dərslərin gedişinin arzuolunan səviyyədə keçməsinə şərtləndirən amillərdəndir. Tələbələrin aktivlik dərəcəsi ürəkəçən idi. Dərslərin gedişində əməkdaşlığın ürəkəçən səviyyədə olduğunu şahidi olduq.

Eksperimental tədrisdən əlavə olaraq, müşahidələrimiz və xarici dil fakültələrində təhsil alan tələbələr arasında apardığımız sorğunun nəticələri müəllimin təlim prosesində aparıcı qüvvə olduğunu göstərdi. Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil fakültəsinin tələbələri arasında apardığımız sorğuda effektiv müəllim əsas amil kimi qeyd olunmuşdur.

Sorğu

Qrammatik vərdişləri öyrənməyə təsir edən ən vacib amil aşağıdakılardan hansıdır?

1. Təlim materialları
2. Müəllim
3. Tələbələrin təlim prosesinə münasibəti
4. Qiymətləndirmə
5. Təlim prosesində istifadə olunan metodlar, üsullar və vasitələr

Müxtəlif vaxtlarda keçirilən yoxlama tapşırıqları işin vacib olduğundan xəbər verir.

1) **Multiple choice - variantlardan birini** seçmək

Bu tipli tapşırıqlar tələbələrin ingilis dilində qrammatik vərdişlərin aşılması və lüğət tərkibi sahəsində olan bilik və bacarıqlarını müəyyən etməkdə köməkçi üsullardan biridir. Bu üsul qiymətləndirmə üçün ən uyğun olanlardan sayılır, lakin tərtibatı çətinidir. Məsələn;

Choose the right answer:

- a) She hasn't come late.**

b) She didn't go late.

c) She didn't go late.

d) She wasn't gone late.

2) Cloze test — nöqtələrin yerinin doldurulması

Bu yoxlama növünün realaşması zamanı mətndə boş yerlər qoyulur və tələbələr həmin boş yerləri doldururlar. Məsələn;

Insert missing words given in a jumbled format.

on the edge of the city;

sense of purpose;

to re-adjust;

part-time work;

not to feel bitter;

felt isolated;

less and less;

his inner feelings of hopelessness and despair; for a time;

had been brought up; many years earlier; nothing to keep them; moved back

1. With ... in India any longer, Dick and Sally returned to England and ... into their house in Cambridge.

2. It was a comfortable house ... which they had bought...

3. He tried ... but it was difficult.

4. His ... had been destroyed when he lost his job.

5. She found ... in a local charity organisation.

6. They shared ...

3) Word formation - söz yaratma

Bu yolla tələbələr sözün formasını cümlədəki mənaya uyğun olaraq dəyişməlidirlər. Onlar konteksti başa düşdüklerini və sözün müxtəlif formalarını bildiklərini nümayiş etdirməkdə maraqlı olmalıdırlar. Bu cür tapşırıqlara adətən FCE

(First Certificate in English) testlərində rast gəlmək mümkündür. Aşağıdakı nümunə məhz bu testlərin birindən götürülmüşdür:

The next time you go to the supermarket don't forget to buy the
BIGGEST bottle of kitchen cleaner, you can   your BIG
work surface . Recent   research in America has shown INFECT
that the kitchen is often the most of all the rooms in   SCIENCE
the home. The of food, heat and dampness means HYGIENE

4) Matching - uyğunlaşdırma

“Matching” tapşırıqlarını tərtib etmək “ Multiple Choice ” tapşırıqlarından daha asandır.

Məsələn;

In pairs, make a phrase by matching the correct words.

1. to look	a. to life
2. to keep somebody	b. night's sleep
3. payment	c. is off
4. to make oneself	d. safe and well
5. to make somebody	e. believer in public
6. to come	transpört
7. to have a good	f. found a good home
8. to make	g. a business to pay to run
9. the deal	and rent
10. his way	h. in time and money
11. to be	i. of saying goodbye

12.to be a strong	j. sure
13.that money	k. feel proud of himself
14.to have	l. very clear
15.to cost somebody more than enough	m. in money or jewelry
	n. under control
	o. very relaxed

5) Odd one out - Artıq sözü kənarlaşdırma

Burada uyğun gəlməyən sözlərdən biri kənarlaşdırdın

Məsələn:

Find the odd word: goat, ladybird, hen, goose, eagle, cow, penguin, duckling, cheap, weak, watching

6) Writing sentences - cümlə yazma

Burada tələbələr müxtəlif mövzularda imlalar yazır. Bu zaman onlara təqdim olunmuş söz və ifadələr cümlədə işlədilməlidir.

7) Dictation - imla

İmlanı tələbələr müəllimin nəzarəti altında yazırlar. Burada tələbələrin sözlərin düzgün yazılışını, tələffüzünü necə mənimsədikləri öyrənilir.

8) Sentence completion - cümləni tamamlama

Tələbələrə natamam cümlələr verilir və verilən hissədə elə söz seçilib göstərilir ki, ikinci tərəfi artıq tələbələr özləri qursunlar və iki tərəf bir-birini tamamlamalıdır.

Məsələn;

Finish the following sentences:

1. feel depressed when ..
2. never have an appetite when ....

9) Translation - tərcümə

Bu zaman tələbələr mənanı, formanı, digər dildə uyğun ekvivalentin tapılmasının mümkünlüyünü müəyyən edir.

10) Writing - yazı

Yazı vasitəsilə də tələbələrin ingilis dilinin lüğət tərkibi, qrammatika sahəsində olan bilik səviyyələrini müəyyən etmək mümkündür. Bunu inşa və ifadələrin yazılması vasitəsilə də etmək mümkündür.

11) Oral testing - şifahi yoxlama

Sözü bilmək və həmin sözü düzgün tələffüz etmək, cümlədə düzgün işlətməyi bacarmaq yoxlanılır.

12) Associations -assosiasiya

Əsas sözə aid olan seçilməlidir. “Furniture: house, door, table, floor, window, curtain, bed, kitchen, chair ” və s.

13) Reading - oxu

Oxu vasitəsilə tələbələrin passiv lüğət fondu aktivləşir.

14) Testing on the İnternet - internetdə yoxlama

Bu yoxlama növü tələbələr üçün çox cəlbedici və maraqlıdır. Tələbələr istədikləri vaxt evdə olarkən belə öz bilik, bacarıq və vərdiş səviyyələrini müəyyən edə bilirlər. Eyni zamanda İBT TOEFL imtahanları internet vasitəsilə aparılır.

15) Transformation and paraphrase - köklüdəyişmə və parafraz

Burada təqdim olunan cümləyə, ifadəyə eyni mənanı vermək şərtilə bəzi qrammatik dəyişikliklər etmək tələb edilir. Məsələn:

Generally speaking,....

By the way,....

Beləliklə, üç prinsipə əsaslanaraq (validity - həqiqilik, reliability - etibarlılıq, practicality - əməlilik) apardığımız bir sıra təcrübə tapşırıqlar nümunəsini təqdim edirik:

1) Put into, such or such a.

a) He looked ... beautiful and peaceful sitting in that chair under the tree.

- b) I like Liz and Joe. They are ... nice people.
- c) It was a great holiday. We had... good time.
- d) I was surprised that he looked ... well after his recent illness.

2) Put in each space before a noun made from the adjective in brackets after the sentence.

- a) The ... of the president was announced on the radio, (dead)
- b) In past wars soldiers were sometimes shot for.... (cowardly)
- c) He died to save the lives of others. It was an act of.... (heroic)

3) In each space below put a verb made from the noun in brackets after the sentence.

- a) The teachers ... the pupils to study. (courage)
- b) I want to ... my house by building an extra room. (extent)
- c) Fireworks ... dogs an cats. (fright)
- d) The doctor gave her some tablets to ... the pain. (relief)

4) Choose the correct word for each space below. (pairs of words often confused)
loose/lose

a) Look after that money or you Tİ... it.

b) That screw is a bit.... You'd better tighten it.

c) The opposite of "to find" is

d) I tied the dog to a tree but it got... and ran away.

5) Make one sentence from two. Complete the sentences with an -ing clause.

a) A bell was ringing. I was woken up by it.

I was woken up by .....

b)A man was sitting next to me on the plane. I didn't talk much to him.

I didn't talk much to the .....

c)There's a path at the end of this Street. The path leads to the river.

At the end of the Street there's a.....

Bu tapşırıqları ancaq yazılı formada yox, şifahi şəkildə də yerinə yetirmək çox faydalı olar.

NƏTİCƏ

Son illərdə xarici dillərin Azərbaycanda tədrisi ilə bağlı qəbul edilən bütün normativ sənədlərdə dilin mənimsənilməsi prioritet istiqamət hesab edilmişdir. Ölkəmizin bu günkü reallığı təlim metodikasının hərtərəfli tətbiq edilməsini zərurətə çevirmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, kommunikativ təlim metoduna yiyələnməyən, ünsiyyət səriştəsi olmayan xarici dil müəllimləri təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan proqram tələblərini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Göründüyü kimi, linqvistik və yaxud linqvopraqmatik kompetensiya kommunikativ kompetensiyanın əsas məzmun xəttini təşkil edir. Xarici dil təlimi nəticəyönümlü, kommunikativ yönümlü olmalı, təlim nəticəsində tələbələr müvafiq bacarıqlar əldə etməklə məqsədlərinə nail olmağı bacarmalıdırlar.

Kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil edən ən vacib kompetentlərdən biri linqvistik və ya qrammatik kompetensiyadır. Dilin aspektləri olan leksika, qrammatika, fonetika sahəsində bilik və bacarıqların əldə edilməsi kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini təmin edə bilən zəruri şərtlərdir. Xarici dil müəllimlərinin, kursun məzmununun, xarici dilin tədrisi prosesində istifadə olunan dərslik və dərs vəsaitlərinin, sosial mühitin və s. kimi amillərin burada rolu danılmazdır. Xarici dil müəlliminin vəzifəsi müsbət təlim şəraiti yaratmaq, təlimin məzmununu tələbələrin yaş, intellektual və digər imkanlarına uyğunlaşdırmaq, tələbələri müxtəlif mövzulu və məzmunlu nitq fəaliyyətinə cəlb etmək, müxtəlif təlim strategiyaları tətbiq etmək, **tələbələri təlim üçün əlverişli şəraitlə təmin etməkdən ibarətdir.**

Beləliklə, qrammatik vərdişlərin tələbələrə aşılması xarici dil tədrisinin əsas məqsədlərindən biridir.

Dil fakültələrində eksperimental tədris aşağıdakı, nəticələri əldə etməyə imkan verdi:

Tələbələrə təqdim olunan tədris materialları, tələbələrin motivlər aləminə müsbət təsir göstərməli və onların tədris edilən xarici dildə fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır, onlarda qrammatik vərdişlərin inkişaf etdirilməsini təmin etməlidir.

- Mövzu seçimində tələbələrin milli və mədəni mənsubiyyətini nəzərə almaq vacibdir.
- Təqdim olunan materiallar linqvistik baxımdan həddən artıq sadə olmamalı və xarici dildə mənimsəmə üçün şərait yaratmalı, nəticə etibarilə, qrammatik vərdişlərin inkişaf etdirilməsini təmin etməlidir.
- Təlimin aşağı mərhələsində tələbələrə mənimsənilməli olan qrammatik strukturların nitqlərində istifadə edilməsi ilə produktiv xarakterli tapşırıqların verilməsi tövsiyə edilmir. Burada başlıca məqsəd yalnız qrammatik strukturların mətnlərin məzmununu başa düşmək üçün mənimsənilməsidir.

- Hər bir dərslərin sonunda müxtəlif xarakterli tapşırıqları yerinə yetirməklə, tələbələrə müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməklə, onlara qrammatik vərdişlərin aşılmasını prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün lazımı şəraiti yaratmaq mümkündür.

- Qrammatika ilə bağlı olan əsas problem mətnlərin məzmununun başa düşülməsi üçün mənimsənilmiş qrammatik strukturların daha sonra produktiv məqsədlərlə, yazı prosesində yaradıcı şəkildə istifadə etmək məsələsidir. Bu cür strukturların hər birinin tədris mərhələsinə uyğun şəkildə siyahısı tərtib edilməlidir.

- Qrammatikanın təlimi prosesində, daha doğrusu qrammatik strukturların təqdim edilməsi zamanı şəkillər, diaqram və müvafiq cədvəllərdən istifadə tədris prosesini daha məzmunlu və başa düşülən edir. Xüsusilə, əyani vasitələrlə öyrənməyə üstünlük verən tələbələr üçün daha da səmərəli olur. Təqdim edilmiş yeni qrammatik strukturların mənası, başa düşüldükdən sonra, onlara dərhal həmin strukturları şifahi nitq, yazı, oxu və dinləyib-anlama fəaliyyət növlərində istifadə etmək imkanları verilməlidir.

- ior va tədrisin nəticələri qrammatik vərdişlərin inkişaf

- Aparılan sorğular və tədrisin nəticələri qrammatik vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıqlar sistemini işləyib hazırlanmasını tələb edir.

Tapşırıqlar üzərində əməliyyatlar tələbələrin ana dilini və ana dilində mövcud olan linqvistik və kommunikativ modelləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir .

- Tələbəyönümlü tədris təhsil alanların fəallıq obyektindən fəallıq subyektinə çevrilməsində xüsusi rol oynayır. Belə tədris prosesi təhsilin məzmun və forma baxımından yenilənməsinə və yeni istiqamətlərin yaradılmasına xidmət edir. Tələbəyönümlülük bir prinsip olaraq pedaqoji prosesin mərkəzində dayanmalı, həyata keçirilən müxtəlif metodiki iş üsulları tələbələrin maraq və tələbatının ödənilməsinə, onların hərtərəfli inkişafına yardımçı olmalıdır.

- Cari təhsil sistemində mövcud problemlərin araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə imkan verdi ki, cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində ortaya çıxan yeni sosial və iqtisadi vəzifələrlə mövcud təhsil sisteminin strukturu, təhsilin məzmunu, təlim

üsulları arasında uyğunsuzluq yarana bilir. Bu tərs-mütənasibliyi aradan qaldırmaq üçün, lokal deyil, geniş təhsil sisteminə inteqrasiya etmək, yəni yeni təlim texnologiyalarının köməyi ilə müasir məzmununda və strukturda fəaliyyət göstərmək tələb olunur.

- Produktiv vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün fəal təlim metodlarından istifadə etmək məqsədəuyğundur. Kommunikativ nitq vərdişlərinə üstünlük verildiyi tələbəyönümlü tədrisdə dil universitetləri tələbələrinin motivləşmiş yanaşmalarını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu zaman situativ və əhatəli motivlərdən, eləcə də, fəaliyyətin özünə və onun nəticəsinə yönələn motivlərdən daha çox istifadə etmək məqsədəuyğundur.

- Tədqiqat göstərdi ki, sözün geniş mənasında inkişafetdirici təlim tələbənin formalaşmasına yönəlmiş təlimdir. Bu mənada təlim eyni zamanda tərbiyə edici funksiyanı həyata keçirir.

- Tədqiqat nəticəsində bəlli oldu ki, müasir dövrdə tələbələrin nailiyyətlərinə münasibət, onların biliklərinin qiymətləndirilməsi meyarları tamamilə dəyişmişdir. İndi biliklərdən istifadə etməyə, onların tətbiqinə daha çox önəm verilir.

- Tələbəyönümlü tədris yanaşmasının mahiyyəti ondadır ki, belə təlim tələbələrin yaddaşının yalnız elmi biliklərlə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlir.

- Tədqiqat onu da deməyə əsas verir ki, xarici dillərin tədrisində kommunikativ funksional yanaşma önəmlidir və hər bir tələbənin fəal ünsiyyət prosesində iştirakı vacibdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978, 280 s.
2. Ağazadə N.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik. Bakı: 1974, s. 6-11
3. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: Maarif, 1967, 115 s.
4. Barsuk R.Y. Xarici dilin təlimi metodikasının bəzi məsələləri // Azərbaycan məktəbi, 1965, №28, s. 29-33
5. Barsuk R.Y., Seyidov F., Mahmudova A. İngilis dili dərslərləri üçün metodik rəhbərlik (V-VIII siniflər). Bakı: Azərtədris, 1964, 96 s.
6. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya (pedaqoji institut tələbələri üçün). Bakı, 1991, 204 s.
7. Əfəndiyev A. İngilis dili dərslərində vətənpərvərlik tərbiyəsi // Azərbaycan məktəbi, 1984, №12, s. 14
8. Əhmədov B. Fəndaxili və fənlər arasındakı əlaqə probleminə dair // Azərbaycan məktəbi, 1973, №1, s. 34
9. Qədimova X.H. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Metodik tövsiyə. Bakı, 2003, 145s.
10. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1999, 359 s.
11. Tahirov A.T., Salayeva Ə.N. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978, 211 s.

Rus dilində

12. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.
13. Исмаилова Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языков вузов (1-П Курсы). Баку: Мутарджим, 2002, 212 с.
14. М.Шульман Э.А. Основы эксперимента в методике обучения иностранными языкам. Воронеж: 1971, 144 с.

İngilis dilində

15. Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, N°4, p.17
16. Allen P. Swain M., Harley B. and Cummins J. (Eds.) Aspects of classroom treatment: Toward a more comprehensive view of second language education. The Development of Second Language Proficiency Cambridge: Cambridge University Press, p. 57-81
17. Allwright, R.L. The Importance of interaction in classroom language learning // Applied Linguistics 1984, N 5/2, p. 156-171
18. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, p. 136-143
19. Anderson J. "Selecting a Suitable Reader / Procedures for Teachers to Assess Language Difficulty", RELS Journal 2, December 1971, N°2, p. 35-42
20. Besse H. The Pedagogic Authenticity of a Text / The Teaching of Listening comprehension, ELT Document Special. London: The British Council, 1981, p. 20-29
21. Bley-Vroman R. Hypothesis testing in second language acquisition theory. Language Learning. 1986, N 36,3, p. 353-376

22. Breen M.P. How would we recognize a communicative classroom? // B.Coffey (ed.) *Teacher Training and the Curriculum*. London: the British Council, 1983, p 133-154
23. Brown H.D. *Principles of language learning and teaching*. Longman Publication, 2000, 352 p.
24. Brumfit C. From defining to designing: Communicative specification versus communicative methodology in foreign language teaching K.Muller (ed.) *The foreign language syllabus and communicative approaches to teaching: Proceedings of a European-American seminar. Special Issue of Studies in Second Language Acquisition*, 1980, v.3 (1), p.1-9
25. Brumfit C. *Applied linguistics and communicative language teaching // Annual Review of Applied Linguistics*, 1988, v.8., p.3-13
26. Canale M. and Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // *Applied Linguistics*, 1980, v.1 (1), p. 1-47
27. Celce-Murcia M., Domyeu L. and Thurrell S. Communicative competence: A pedagogically motivated model with content specifications // *Applied Linguistics*, 1995, v. 6 (2), p. 264-265
28. Celce-Murcia M. Language and communication: A time for equilibrium and integration // J.E.Alatis (Ed.) *Georgetown University Table on Language and Linguistics*. Washinton, D.C.: Georgetown University Press, 1991, p. 223-237
29. Clarke D.F. 1989. Material adaptation: Why leave it all to the teacher? // *ELT Journal*, N 43, 2, p. 133-141
30. Cole R.A. and D.M.Williams .Pupil responses to teacher questions // *Cognitive Level, length and syntax. Educational Leadership*, 1973, .Nb 31, p. 142-145
31. Cooper A. Reciprocal Questioning: teaching students to predict and ask high level questions // *TESOL Newsletter*, v.XX, N 5, October 1986, p.9-10
32. Dirven R. and J.Oareshott-Tayler 1984/85. Listening Comprehension. Part 1 "Language Teaching" 17/4: 326-343; Part 2 "Language Teaching" 18/1; 2-20.

33. Davies N.F. Training fluency: An essential factor in language acquisition and use // RELC Journal, 1982, JNfe 13,1, p. 1-13
34. Dillon J.T. Duration of response to teacher questions and statements. Contemporary Educational Psychology, 6, p. 1 -11
35. Doughty C. and T.Pica. "Information gap" tasks: Do they facilitate second language acquisition? // TESOL Quarterly, 1986, Jfe20, 2, p. 305-325
36. Ellis R. Activities and procedures for teacher preparation // ELT Journal, 1986, JV°40,2, p. 91-99
- 37-Ellis R. Second Language Acquisition and Language Pedagogy. Multicultural education // The Modern Language Journal, 1993, v. 71, p. 289-299
37. Freeman D. and Richards J.C. Conceptions of teaching and the education of second language teachers // TESOL Quarterly, 1993, v.27 (2), p.193-216
38. Freeman D. Intervening in practice teaching. Richards J.C. and D.Nunan (Eds.) Second language teacher education. Cambridge University Press, 1990, p. 118-131
39. Gardner R.C. and Mac Intyre, P.D. 1993. A Student's contribution to second language learning. Part II: Affective Variables, Language Teaching, 26, p. 1-11
40. Raz H. The Crucial role of feedback and evaluation in language classes // The Teacher Trainer, 1992, Ne6, 1, p. 15-17
41. Richards J.C. The dilemma of teacher education in second language teaching / J.Richards and D.Nunan (Eds.) Cambridge: Cambridge University Press, 1990, p.3-13
42. Richards J.C. The secret life of methods // TESOL Quarterly, 1984, N°18, 1, p. 7-23
43. Ridgway, T. Listening strategies -I beg your pardon: ELT Journal 54/2, 2000, p. 179-185.
44. Rixon, S. Developing Listening Skills. London and Basingstoke: Macmillan Publishers Ltd., 1986, 136 p
45. Rivers W Interactive language teaching. New York: Cambridge University Press, 1987, 219 p.

46. Wilson L.I. Reading in the ESOL Classroom // TESOL Quarterly 7, *T<>3
September 1973, p. 259-267

İNTERNET SAYTLARI

48. <http://onlinelibrary.wiley.com/>

49. <http://www.istor.org/>

50. <http://scholar.google.com/>

51. <http://www.sciencedirect.com/>

BƏDİİ MƏNBƏLƏR

52. Hemingway E. To have and have not. M: Международные отношения, 1978, 216p.

53. John Galsworthy. "The Forsyte Saga". In chancery Book: II Progress, 303p.

54. Jane Austen. "Pride and Prejudice". Oxford University Press, 1998, 108 p.

55. Josie Metcalfe. "Hellon Wheels" 1998, 188p.

56. Lawrence D. H. "England, my England", PenquinBooks, 2000, 189p.

57. Kurban Said. "Ali and Nino", New York: Anchor Books, 2000, 282 p.